

Creatief verlof

Onderwijs - werk - pensioen: dat zijn drie fasen die bijna iedereen in zijn leven in een starre opeenvolging doorloopt. Deze fasen zijn scherp afgebakend, de overgang is abrupt en de mogelijkheden om tijdens de ene fase deel te nemen aan activiteiten die behoren bij een andere fase zijn uiterst gering. Er is nauwelijks keuze.

Er gaan dan ook stemmen op om de beslissingsvrijheid van de individuele burger op dit gebied te vergroten en het mogelijk te maken dat iedereen gedurende zijn gehele volwassen leven perioden van onderwijs, werk en pensioen (vrije tijd) afwisselt. Twee van deze stemmen behoren toe aan L. J. Emmerij en J. A. E. Clobus, die in een recent verschenen boekje 1) het „creatief verlof“ bepleiten. Dit houdt in dat iedereen na een basis-onderwijsperiode de beschikking krijgt over een zekere hoeveelheid „onderwijscoupons“ die recht geven op een aantal jaren onderwijs en die op elk gewenst tijdstip kunnen worden gebruikt. De coupons kunnen ook worden aangewend voor eigen ontplooiing (vrije tijd) buiten het onderwijs om, als een soort voorschot op later pensioen. Op deze wijze zou een grote stap worden gezet op weg naar een „maatschappij van de vrije keuze“.

De auteurs zien aan hun ideeën een groot aantal voordelen verbonden. Die betreffen het beter functioneren van de arbeidsmarkt en het onderwijssysteem, een bijdrage aan een rechtvaardiger inkomensverdeling, het verbeteren van de positie van gedepriveerde groepen, een meer ontspannen werksituatie met gunstige gevolgen voor gezondheid en welzijn, het oplossen van het werkloosheidsvraagstuk en een grotere vrijheid voor het individu. De auteurs onderkennen wel dat er grote organisatorische en financieringsproblemen kleven aan het invoeren van het creatief verlof, maar zij zijn optimistisch over de mogelijkheden deze — op lange termijn — op te lossen.

Een van de auteurs van bovengenoemd boekje, Prof. Dr. L. J. Emmerij, is tevens voorzitter van de Commissie Betaald Educatief Verlof van de SER. Deze commissie bracht op 24 oktober jl. aan de minister van Sociale Zaken een interim-advies uit inzake de ontwikkeling van betaald educatief verlof (BEV) 2). Daarin wordt betaald educatief verlof gedefinieerd als een recht op afwezigheid uit de dagelijkse bezigheden ter wille van deelname aan educatieve voorzieningen. De overheid zou alle belemmeringen die de uitoefening van dat recht in de weg staan, moeten wegnemen. Voor het overige heeft de voorzitter van de Commissie echter heel wat van zijn ideeën voor zich moeten houden. Betaald educatief verlof is slechts een klein stapje in de richting van de „maatschappij van de vrije keuze“. Niettemin bevat het interim-advies voldoende interessante aanknopingspunten om er wat langer bij stil te staan.

In de eerste plaats is er de vraag wie er voor BEV in aanmerking komen. De invoering van betaald educatief verlof zal natuurlijk geleidelijk moeten plaatsvinden. De Commissie kiest voor een methode van fasering waarbij groepen worden aangewezen die voorrang genieten. Daarbij baseert zij zich op het inkomens- en opleidingsniveau te zamen. Als bovengrenzen gelden: modaal inkomen en opleiding tot en met MAVO/LBO-niveau. Op die manier wordt een groep afgegrensd die omstreeks 44% van het potentiële aantal BEV-gerechtigden omvat, ofwel ca. 4 mln. personen. Naar het oordeel van de Commissie stuit deze omvang niet bij voorbaat op bezwaren.

Voor de keuze van de Commissie zijn zeker argumenten aan te voeren. Onderzoekingen die de laatste jaren door het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zijn verricht, wijzen op een concentratie van welzijnstekorten bij bepaalde groepen. De

combinatie van laag inkomen en lage schoolopleiding gaat veelvuldig samen met een situatie van maatschappelijke achterstand. Betaald educatief verlof zou juist aan deze achtergestelden een mogelijkheid kunnen bieden hun situatie te verbeteren.

Een dergelijke ambitieuze doelstelling zou echter wel zeer speciale eisen stellen aan het betaald educatief verlof. Het traditionele schoolsysteem heeft vele betrokkenen al eerder teleurgesteld. Het educatief verlof zal moeten aansluiten bij de ervaringswereld en praktische behoeften van de deelnemers. Een onderwijskundige infrastructuur die geschikt is voor een dergelijke opzet ontbreekt thans nog vrijwel geheel. Bovendien zal eerst nog moeten worden onderzocht hoe groot de behoefte aan BEV onder de betrokken groepen in werkelijkheid is. De ervaringen met partiële leerplicht van 16-18-jarigen zijn weinig bemoedigend, de moeder-mavo daarentegen blijkt in een grote behoefte te voorzien.

De financiering van betaald educatief verlof zou volgens de Commissie uit de algemene middelen dienen te geschieden. BEV wordt door haar beschouwd als een collectieve voorziening. In zijn adviesaanvraag in 1977 had de toenmalige minister van Sociale Zaken evenwel te kennen gegeven dat naar het oordeel van de regering de invoering van BEV moest worden geplaatst binnen het raam van de arbeidsvoorwaarden. Dit laatste lijkt, zeker op korte termijn, een meer realistische benadering. Het is thans een weinig geschikt tijdstip om aan te komen met voorstellen die leiden tot een uitbreiding van de collectieve voorzieningen. Plaatsing van BEV binnen het kader van het arbeidsvoorwaardenoverleg zou evenwel als nadeel hebben dat de zelfstandigen daarvan worden uitgesloten. Voor hen zouden gelijkwaardige voorzieningen mogelijk moeten worden gemaakt.

Niettemin zou in cao-onderhandelingen alvast een eerste aanzet kunnen worden gegeven 3). BEV moet m.i. bespreekbaar zijn als mogelijk alternatief in het kader van de bepleite arbeidstijdverkorting, te meer daar BEV zowel voor individuele werknemers als voor werkgevers aantrekkelijke kanten kan bevatten. Daarnaast zou een zekere eigen bijdrage van de BEV-gerechtigden mogen worden verlangd. Op aanzienlijke inverdieneffecten (minder ziekteverzuim, minder WAO'ers, minder werklozen als ons wel worden voorgetoverd, moet niet te vast worden gerekend.

Het door de Commissie Betaald Educatief Verlof uitgebrachte advies is een interim-advies. De Commissie hoopt op korte termijn van de regering te vernemen hoe zij staat tegenover de in het advies gevolgde gedachtegang en de voorgestelde werkwijze. Veel aspecten moeten nog grondiger worden uitgewerkt, maar mijns inziens is een eerste positieve reactie op zijn plaats. Al is BEV nog lang geen creatief verlof, het kan wel bijdragen tot een grotere flexibiliteit in werk en onderwijs. Voor dat doel kunnen wel wat creatieve oplossingen worden gebruikt.

L. van der Geest

1) L. J. Emmerij en J. A. E. Clobus, *Volledige werkgelegenheid door creatief verlof*. Naar een maatschappij van de vrije keuze, Kluwer, Deventer, 1978.

2) SER, Commissie Betaald Educatief Verlof, *Interim-advies inzake de ontwikkeling van betaald educatief verlof*, 's-Gravenhage, 1978.

3) Een heel klein begin kan worden aangetroffen in de cao-uitgangspunten '79 van de industriebonden NVV-NKV. Daarin wordt gesteld dat in de cao een regeling moet worden opgenomen om werknemers gedurende de laatste drie jaar voor hun pensionering de gelegenheid te geven ca. 15 dagen extra betaald verlof op te nemen voor het bijwonen van cursussen ter voorbereiding op de aanstaande pensionering.

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Creatief verlof	1237
Column De armsten der armen, door Prof. Dr. F. van Dam	1239
<i>Dr. H. O. C. R. Ruding:</i> De dollar voor en na 1 november: is er iets veranderd?	1240
<i>Drs. H. G. Schotman:</i> Grondprijzen: theorie en werkelijkheid	1244
<i>Drs. J. A. van der Vlist:</i> Stadsvernieuwing en verplaatsing van bedrijven	1248
<i>Drs. H. M. Becker:</i> Beroemde economen (13). Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926)	1251
Vacatures	1252
Europa-bladwijzer Een balans van de Lomé-conventie (II). Industriële samenwerking en financiële bijstand door Drs. E. A. Mangé	1253
Ingezonden Nieuwbouw of vernieuwbouw. Vuistregels voor het beleid?, door Drs. A. M. Dongelmans, met naschrift van Ir. W. L. C. H. M. van den Berg en Drs. P. W. A. Veld	1256
Boekennieuws H. J. van Zuthem: Macht en moraal in arbeidsverhoudingen. Over de persoonlijke verantwoordelijkheid van werknemers, door Drs. W. A. Arts	1258
Suzan de Kock: Milieuvervuiling en milieubeleid economisch bekeken, door Drs. A. de Wit	1259
Mededeling	1260

Bij de redactie van Economisch Statistische Berichten is plaats voor een

REDACTIE-ASSISTENT(E)

(halve weektaak)

voor het persklaar maken van artikelen en het corrigeren van drukproeven. De gedachten gaan uit naar een (doctoraal) student(e) economie die over een goede taalvaardigheid beschikt en zeer nauwkeurig kan werken.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij Drs. L. van der Geest, tel.: (010) 14 55 11, toestel 3790.

Sollicitaties binnen 10 dagen richten aan Drs. P. J. Montagne, algemeen secretaris van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut, Burg. Oudlaan 50, Rotterdam.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paëlinck, A. de Wit.

Redacteur-secretaris: L. van der Geest. Redactie-medewerker: T. de Bruin.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam.

Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701, redactie: toestel 3790.

Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 137,28 per kalenderjaar (incl. 4% BTW): studenten f. 96,72 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten).

Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:

**Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101**

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

**Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut**

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

**Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek**

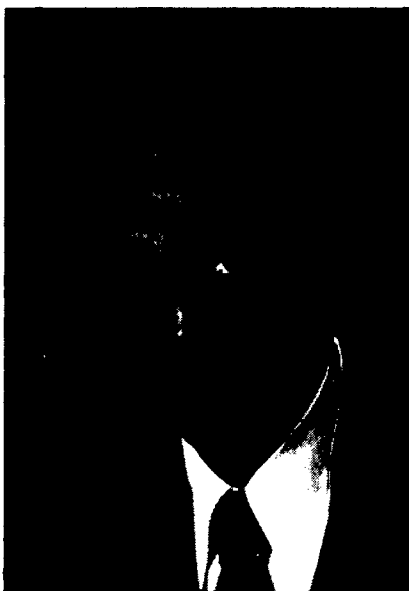
De armsten der armen

In de discussie over het ontwikkelingsvraagstuk wordt de aandacht steeds meer gericht op het lot van de 700 mln. mensen die niet aan een bestaansminimum toekomen: de armsten der armen. Uit de berekeningen en prognoses van de Wereldbank blijkt dat het niet alleen om een schrijnend, maar ook om een weerbarstig probleem gaat. Zelfs als het lukt om de groei in de derde wereld op een aanzienlijk peil te brengen en te houden, dan zullen, zo schat de Bank, in het jaar 2000 nog honderden miljoenen mensen in uiterst deplorabele omstandigheden verkeren. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat naar modellen en naar strategieën wordt gezocht om op zo kort mogelijke termijn dit armoede-probleem te kunnen oplossen.

In de meerjarenplannen van de ILO en de FAO die in de jaren zestig werden geformuleerd, zijn daarvoor eerste aanzetten gegeven. Het zelfde geldt voor de VN-strategie voor het tweede ontwikkelingsdecennium. De discussie heeft vervolgens een sterke impuls gekregen door een onderzoek dat in 1974 door de Universiteit van Sussex te zamen met de Wereldbank werd ondernomen en waarvan de resultaten zijn neergelegd in het boek *Redistribution with growth* 1). Dit boek bevat een aantal essays waarin op serieuze wijze wordt getracht wegen en middelen te vinden om, uitgaande van de bestaande economische orde in de ontwikkelingslanden, meer dan tot nu toe de armste groepen in het groeiproces te betrekken. Met name werd gezocht naar sectorgewijze, regionale en doelgroepgerichte strategieën die zouden moeten resulteren in verschuivingen in het bezit van de produktiemiddelen, in betere collectieve voorzieningen en in gerichte consumptiepolitiek.

In een volgend stadium heeft de discussie een verschralling ondergaan door het centraal stellen van het begrip „basic needs”. Dit centraal stellen betekende dat de basisbehoeften als het ware werden losgepeld uit het totaal van te voeren beleid. De aandacht voor het geheel van de te voeren economische en sociale politiek, voor de opbouw van infrastructuur en voor de diverse produktiesectoren ging verloren.

Het is begrijpelijk dat de ontwikkelingslanden tegen deze gang van zaken opponeren. Zij vrezen dat de rijke landen een poging doen om de economische structuur van de ontwikkelingslanden op een laag niveau te houden waardoor

hun afhankelijkheid van de geïndustrialiseerde landen zal toenemen en zij vrezen dat het benadrukken van basisbehoeften argumenten zal opleveren om de hulp te verminderen en de bemoeienis van de rijke landen met het interne beleid van de ontwikkelingslanden te vergroten. Dat die vrees niet ongegrond is, blijkt uit het advies dat de Nationale Advies Raad voor Ontwikkelingssamenwerking vorig jaar aan de regering heeft uitgebracht en waarin wordt aanbevolen om alleen nog hulp te geven aan landen die een basisbehoeftenbeleid tot uitvoering brengen en de hulp aan andere landen te staken. Bij de voorbereiding van de VN-strategie voor het derde ontwikkelingsdecennium blijkt intussen hoe hoog de emoties oplopen en hoezeer het begrip basisbehoeften moeilijkheden bij de ontwikkelingssamenwerking kan geven.

Het lijkt daarom het overwegen waard om de draad weer op te nemen bij de discussie zoals die in Sussex aan de orde was. Er kan dan systematiek in het overleg worden gebracht. Dat daaraan behoefte is blijkt uit de wildgroei van modellen voor groei en verdeling; in *Development Forum* van september jl. werden er liefst zeven opgesomd 2).

Tegen deze achtergrond kunnen drie opmerkingen worden gemaakt.

De eerste is dat wij er goed aan zouden doen terug te keren naar de notie „groei met verdeling” in plaats van de geïsoleerde „basisbehoeften”. Groei met verdeling raakt en betreft onvermijdelijk en terecht het geheel van economische en sociale politiek. Alleen als voor het totaal van die politiek een strategie wordt geformuleerd, zal het mogelijk zijn om het lot van de armste groepen te verbeteren.

De tweede opmerking is dat de populairere stelling dat de groei in de arme landen uitsluitend aan de bovenlaag ten goede komt en dat de arme mensen er eerder slechter dan beter van zouden worden (er zou geen „trickling down”

zijn) niet overeenkomt met de werkelijkheid. Het is ongetwijfeld waar dat de doorsijpeling langzaam gaat en dat het daardoor lang — gegeven hun situatie te lang — duurt voordat de arme groepen van de groei profiteren. Maar het is ook waar dat er op langere termijn een zeer sterke correlatie bestaat tussen de groei van het per capita inkomen en het lager worden van het percentage van de bevolking dat geen bestaansminimum bereikt. Oud-minister Pronk noemt dit zelfs een waarheid als een koe 3).

Ter illustratie kan dienen dat door de Wereldbank is berekend dat in de ontwikkelingslanden die in 1976 een gemiddeld per capita inkomen hadden van minder dan \$ 400 ongeveer 45% van de bevolking onder de minimumbestaansgrens leefde. In de rubriek van \$ 400 tot \$ 1.000 was dit 19% en in de groep landen van \$ 1.000 tot \$ 2.500 was dit 8%. Hoewel langzaam blijkt groei dus ook voor de armsten te lonen.

De derde opmerking is, dat gegeven de verschillen in mate van doorsijpeling naar landen, sectoren, regio's en groepen het kennelijk mogelijk is om binnen de bestaande economische orde met doelgerichte activiteiten en hulpverlening groei en verdeling te stimuleren.

Zeer globaal gesteld zou men als beleid kunnen kiezen om landen met een goede verdeling en een slechte groei te steunen met groeiprojecten, landen met hoge groei en slechte verdeling met projecten die op betere verdeling zijn gericht, landen met goede groei en goede verdeling met betalingsbalanssteun (voor zover ze die nodig hebben) en landen met slechte groei en slechte verdeling met groei- en verdelingsgerichte projecten. Zo'n differentiatie van beleid per land lijkt meer verantwoord dan de zwart/wit-these van de Adviesraad.

1) H. Chenery e.a., *Redistribution with growth*, Oxford University Press, Londen, 1974.

2) J. H. Weaver e.a., *Seven proposed mariages for growth and equity*, *Development Forum*, september 1978.

3) J. P. Pronk, *Schrappen speciale hulp overbodige beslissing*, *NRC Handelsblad*, 12 september 1978.

De dollar voor en na 1 november: is er iets veranderd?

DR. H.O.C.R. RUDING*

De recente koersbewegingen van de Amerikaanse dollar en de gevolgen daarvan voor de internationale monetaire verhoudingen hebben alom de aandacht getrokken. In onderstaand artikel geeft Dr. H.O.C.R. Ruding, executive director van het Internationale Monetaire Fonds, zijn persoonlijke visie op deze ontwikkelingen. Hij besteedt aandacht aan het Amerikaanse monetaire beleid en gaat in op de rol die voor het IMF is weggelegd inzake de onrust op de valutamarkten en het wisselkoersbeleid van afzonderlijke landen. Tevens onderzoekt hij welke alternatieven voor de dollar als internationaal reservemiddel in aanmerking zouden kunnen komen. SDR's lijken daarvoor het meest geschikt. Dan zouden er wel maatregelen moeten worden genomen die de bereidheid om SDR's aan te houden, zouden kunnen vergroten.

Dollarval

De gevolgen van de extreme koersval van de dollar tot 1 november jl. zijn van velerlei aard. Tot de belangrijkste behoren mijns inziens de volgende.

Ten eerste is er een toenemende neiging tot *diversificatie* van internationale liquiditeiten. Ook al zullen er velen zijn die zeggen dat het nu niet het beste moment is om uit de dollar te stappen en dat de dollar op middellange termijn een aantrekkelijke valuta is, men heeft zich toch zo gebrand aan de dollar dat met name nieuwe saldi niet snel weer in dollars zullen worden aangehouden. Bovendien kan een herstel van de dollar degenen die dit als tijdelijk zien, ertoe bewegen op een wat hogere koers afscheid te nemen van de dollar. Er is een trauma bij houders van dollarsaldi (officiële en particuliere) ontstaan dat vooral bij degenen die defensief beleggen en naar risicospreiding streven, zijn geleidelijke uitwerking in de zin van verdere diversificatie nog moet krijgen. In dit verband is het waarschijnlijk niet geheel toevallig dat Saoedi Arabië net heeft besloten participant in het SDR-systeem te worden.

Een ander gevolg is een duidelijk verlies aan prestige en invloed van de Amerikaanse autoriteiten op economisch-monetair en politiek terrein: zij hebben onlangs precies gedaan wat het buitenland hen al lang had geadviseerd maar wat zij zelf steeds als onnodig of ongewenst hadden afgewezen.

Het heeft ook geleid tot een stimulans voor verdere monetaire samenwerking in de EG in de vorm van het EMS: streven naar regionale bescherming tegen wisselkoersonzekerheid. Anderzijds heeft de dollardepreciatie spanningen in de slang

vergroot en bijgedragen tot de koersaanpassing in de slang op 16 oktober jl.

Verder is de concurrentiepositie van de Amerikaanse industrie aanzienlijk versterkt. Men kan zich afvragen of in dit opzicht de dollardepreciatie niet te ver is gegaan. Op basis van de koers van 31 oktober jl. was dat bijna zeker het geval. Er is tot op zekere hoogte een parallel tussen Nederland en de VS in de zin dat de stijgende energie-import ertoe heeft bijgedragen dat de dollar in koers is gedaald waardoor de non-energiesector zijn concurrentiepositie kon versterken, terwijl in Nederland door het aardgas het tegenovergestelde is gebeurd.

Ten slotte heeft de dollarval geleid tot een toenemende scepsis over de wenselijkheid van vrij zwevende wisselkoersen.

Het Amerikaanse beleid

Het Amerikaanse beleid inzake economische en monetaire vraagstukken is altijd gekenmerkt geweest door prioriteit voor *binnenlandse* overwegingen zoals inflatie, werkloosheid, groei e.d. Dertig jaar lang hebben *buitenlandse* aspecten dit beleid slechts zeer secundair beïnvloed. Pas wanneer het tot een crisis kwam, werd tijdelijk aan externe overwegingen serieuze aandacht besteed. Dit standpunt is te verklaren door de beperkte mate van openheid van de Amerikaanse economie, de dominerende positie van de dollar als reservevaluta en de grote economische en politieke invloed van de VS in de wereld in het algemeen en ook in internationale organisaties zoals het IMF. Het eigenbelang stond voorop. Wat dat betreft wijken de VS weliswaar niet af van andere landen, maar zij waren — en zijn — beter in staat dit eigenbelang praktisch gestalte te geven.

Een illustratie van dit beleid is te vinden op monetair gebied. Dit werd en wordt beheerst door de belangen van de binnenlandse economische situatie. Hoewel in de periode van grote Amerikaanse betalingsbalanstekorten, van 1976 tot heden, een flinke rentestijging nodig was om de Amerikaanse rente zover boven de rente in het buitenland te krijgen dat tijdelijk kapitaalimport zou ontstaan die het lopende tekort grotendeels kon compenseren, is dit niet of nauwelijks gebeurd. Bovendien waren de Amerikanen in principe niet bereid zich te bemoeien met de koers van de dollar als de centrale planeet in het monetaire firmament; dat was een zaak voor eventuele actie van andere landen als die problemen met de dollar meenden te hebben.

Toen op 1 november jl. het pakket van interne en externe monetaire maatregelen werd aangekondigd, werd de indruk gewekt dat het hoofddoel hiervan was steun aan de dollar die extreem in koers was gedaald, dus een *externe* economische

* De auteur geeft in dit artikel zijn persoonlijke opvatting. Het bevat de tekst van een voordracht gehouden op 24 november jl. te Amsterdam voor een beleggings-symposium van Bank Mees en Hope NV.

en politieke overweging die eindelijk gehoor gaf aan de dringende verzoeken van bevriende landen om de dollar te steunen. Het is inderdaad waarschijnlijk dat druk van met name Duitsland en Saoedi Arabië heeft bijgedragen tot deze maatregelen. Ik meen echter dat *binnenlandse* overwegingen, zelfs op 1 november, eveneens een belangrijke, wellicht zelfs de belangrijkste rol hebben gespeeld. In dat opzicht hebben de Allerheiligen dus niet veel kunnen veranderen. Het communiqué ving aan met de woorden: „The Treasury Department and the Federal Reserve today announced measures to strengthen the dollar and thereby counter continuing domestic inflationary pressures”. De inflatie is in de VS in 1978 zo uit de hand gelopen dat zij grote problemen oplevert in het binnenland, niet alleen economisch maar ook politiek. De regering is eindelijk, zij het met duidelijke tegenzin, overstap gegaan door te trachten de inflatie met renteverhoging en monetair verkrappende maatregelen actief te bestrijden. Het binnenlandse risico van recessie is politiek kennelijk nu kleiner dan het binnenlandse risico van verdere inflatie. Daarnaast is het nu ook bij het grotere publiek in de VS doorgedrongen dat de dalende dollar bijdraagt tot aanwakking van de inflatie door middel van hogere invoerprijzen in dollars. Ten slotte vergrootte de dollarval de kans op een flinke, in plaats van geringe, verhoging van de olieprijs.

Het beleid van de VS inzake de dollar was gekenmerkt door „benign neglect”, volgens velen zelfs „malign neglect”. De laatste toetsing van dit beleid van woorden en beloften zonder concrete maatregelen werd gevormd door het anti-inflatieprogramma van president Carter van 24 oktober jl. Dit bevatte geen maatregelen op extern monetair gebied en evenmin op intern monetair terrein, nl. renteverhoging, terwijl de loon- en prijsmaatregelen slechts een vrijwillig karakter hadden. Het buitenland trok hieruit, begrijpelijk, de conclusie dat de VS op het hoogste politieke niveau duidelijk niet bereid waren de dollar met effectieve maatregelen te steunen. Dit leidde tot een dramatische verdere koersval van de dollar en dwong de Amerikanen als het ware tot het nemen van een aantal maatregelen die tot dan toe alle door hen waren afgewezen.

Het pakket van 1 november bestaat enerzijds uit binnenlandse maatregelen tot rentestijging en monetaire verkrapping en anderzijds uit het op diverse manieren verwerven van een bedrag tot \$ 30 mrd. aan Duitse marken. Japanse yen en Zwitserse franken ten einde deze beschikbaar te hebben voor valutamarktinterventies. Van het tijdstip van dit pakket kan men zeggen: beter laat dan nooit: van de samenstelling: uitstekend en van de omvang: imponerend in vergelijking tot vroegere steunfaciliteiten, maar minder imponerend in vergelijking tot de (bruto) omvang van de dollarsaldi in handen van niet-ingezetenen.

Bij de beoordeling van het korte-termijn, praktische effect van deze maatregelen op de valutamarkten is de kernvraag of de dollarkoers inderdaad substantieel zal worden beïnvloed, ook als het eerste-dags-effect voorbij is. Dat hangt weer af van de vraag of de VS met deze middelen *actief* gaan interveniëren d.w.z. direct en voor flinke bedragen als er dollaraanbod is; mijns inziens is zelfs in zekere mate agressieve interventie nodig door aankopen van dollars in een stijgende markt. Verder is van belang dat de Federal Reserve in New York dit *zelf* doet en de actie niet weer overlaat aan steeds onwilliger wordende buitenlandse centrale banken.

Hoewel ik niet over voldoende gegevens beschik, is mijn indruk dat de Amerikanen deze keer de daad bij het woord hebben gevoegd door in de afgelopen drie weken zelf actief voor flinke bedragen te interveniëren, vooral in Duitse marken. Enerzijds is dit een positieve, hoopgevende conclusie. Anderzijds kan men stellen dat, indien de interventiebedragen *zeer* groot zouden zijn geweest, het effect daarvan op de dollarkoers toch niet imponerend is geweest.

Van verderreikende en meer principiële betekenis is het feit dat op 1 november de VS een *fundamentele wijziging* in hun valutabeleid hebben aangebracht. Het communiqué spreekt

van „forceful exchange market intervention in coordination with foreign central banks to correct recent excessive exchange rate movements”. Vanaf de invoering in wijde kring van het systeem van fluctuerende wisselkoersen (in het begin van de jaren zeventig) tot nu toe, hebben de Amerikanen altijd bepleit de valutakoersen aan de vrije marktkrachten over te laten, zowel voor de dollar als voor andere valuta's, met name de appreciërende valuta's zoals de DM en de yen. Deze voorkeur voor „free floating”, d.w.z. non-interventie behoudens incidentele ingrepen ter vermindering van „erratic day-to-day fluctuations”, was gebaseerd op de stelling dat op de langere duur de markt gemiddeld tot economisch beter verantwoorde resultaten, d.w.z. koersen, komt dan actief interveniërende overheden. Deze gedachte leeft niet alleen sterk in Amerikaanse kringen, maar ten dele ook bij de staf van het IMF. Zij is verklaarbaar — maar daardoor nog niet gerechtvaardigd — door de frustraties die men heeft overgehouden uit de jaren vóór ca. 1970, toen te lang werd vastgehouden aan niet meer realistische vaste koersen onder het Bretton Woods-systeem.

Er zijn op dit terrein twee „scholen”. Beide hebben een belangrijk uitgangspunt gemeen, nl. dat de beste oplossing van internationale betalingsbalansonevenwichtigheden ligt in *binnenlandse* beleidsmaatregelen ter correctie van onjuiste niveaus van vraag en kosten. Er rijzen echter meningsverschillen over de vraag *welke landen* moeten corrigeren, *op welke wijze* deze aanpassingen dienen te geschieden, en hoe groot de kans is dat zij tijdig en in voldoende mate plaatsvinden.

Men krijgt de indruk dat de ene „school” ervan uitgaat dat het wisselkoersinstrument in de praktijk bijna altijd een actieve rol blijkt te moeten spelen, daar de binnenlandse beleidscorrecties meestal niet, te laat of onvoldoende plaatsvinden.

De tweede „school” waartoe velen in continentaal Europa behoren, stelt daarentegen dat het gevaarlijk is te snel of te veel het wisselkoersinstrument te hanteren, dat alle nadruk dient te worden gelegd op *binnenlandse* aanpassing, dat wisselkoerswijzigingen *zonder* de noodzakelijke binnenlandse beleidsmaatregelen weinig of niets bijdragen aan het aanpassingsproces en dat wisselkoerswijziging, met name depreciatie, alleen op het laatst, in noodgevallen, moet worden toegepast. Men verwijst daarbij naar de vicieuze-cirkel-ervaringen van landen met een open economie, geïndexeerde lonen en flinke inflatie, waar depreciatie van de nationale valuta ter correctie van betalingsbalanstekorten *als zodanig* deze tekorten niet opheft, maar slechts leidt tot een verdere inflatie-depreciatiespiraal.

Bovendien stelt deze tweede zienswijze terecht dat „free floating” in de praktijk niet altijd blijkt te leiden tot de beste resultaten, gezien de ervaringen met de dollar in 1977 en 1978. Ook al beweegt een bepaalde valuta zich in een richting die juist wordt geacht, dan kunnen de koersmutaties toch verstorend werken. Zij kunnen nl. te abrupt en te snel gaan, of te onregelmatig, d.w.z. in een zig-zag-patroon, of — en dat is het belangrijkste bezwaar — zij kunnen *te ver* doorschieten („overshooting”). Deze verstoringen op de valutamarkten kunnen vervolgens tot verdere verstoringen leiden, deels op de valutamarkten doordat zij bij andere valuta's ook soortgelijke uitschieters in de koersontwikkeling teweegbrengen, deels in de *reële* sector doordat de aldus ontstane onzekerheid, verwarring en grotere risico's leiden tot een terughoudendheid inzake investeringen en export en uiteindelijk tot een lagere groei van productie en wereldhandel.

Het gevolg van de scherpe koersval van de dollar en van de Amerikaanse beleidswijziging op 1 november is dat het *vrije zweven* als systeem veel minder aanhangers heeft gekregen dan voorheen, dat de heimwee naar *vaste* wisselkoersen weer toeneemt — overigens niet in de VS waar het beleid op dit punt zeker niet is veranderd — en dat sommigen — daar dit ideaal op mondiale basis voorlopig zeker niet te realiseren is — proberen dit op *regionale* basis via het EMS te bereiken en ten slotte dat nu overal de techniek van „managed floating”

met actieve interventies als de minst slechte methode van zweven wordt toegepast.

Overigens worden op dit moment vaste wisselkoersen nog meer gehanteerd dan veelal wordt gedacht. Van de 134 Fondsleden hebben niet minder dan 95 een „pegged” valuta waarvan 41 aan de dollar, 23 aan een andere valuta, 13 aan de SDR en 18 aan andere valutacombinaties. Van de overige valuta's (39) zitten er 6 in de „slang”, dus halverwege vast en zwevend, 5 worden aangepast volgens bepaalde individuele criteria, terwijl 28 of een onbekend valutabeleid voeren, of *zelfstandig* zweven („managed” of „free”). Deze laatste groep van zwevers bevat echter 7 van de 10 belangrijkste valuta's. Als gevolg hiervan kan men het huidige systeem nog in hoofdzaak (70%) „pegged” noemen wat betreft het *aantal landen*, maar is het voornamelijk (80%) „floating” wat betreft het *aandeel in de wereldhandel* dat plaatsvindt in valuta's met fluctuerende koersen.

Rol van het IMF

Men kan zich afvragen wat het IMF had kunnen of moeten doen tijdens de afgelopen maanden van grote onrust en mutaties op de valutamarkten.

In de eerste plaats heeft de IMF-staf analyses en ramingen opgesteld inzake betalingsbalansontwikkelingen. Deze zijn voor 1980 redelijk optimistisch daar verwacht wordt dat de belangrijkste onevenwichtigheden: VS versus Japan, Duitsland, Zwitserland en de OPEC, sterk zullen afnemen mits aan bepaalde beleidsveronderstellingen wordt voldaan. Twee elementen zullen in omvangrijke mate bijdragen aan deze verbetering:

- vermindering van de huidige *conjuncturele* verschillen die vanwege hun effecten op de import sterk hebben bijgedragen tot de tekorten van de VS en de overschotten van Japan en West-Duitsland. Deze ontwikkeling wordt vooral bepaald door binnenlandse beleidsmaatregelen ter afremming resp. stimulering van de vraag en economische groei;
- uitwerking van de enorme koersmutaties in 1977 en 1978 van de dollar enerzijds en de yen, de DM en de Zwitserse frank anderzijds. Terwijl de *prijs-* en *ruilvoet*effecten bijna direct werken en een *averechts* karakter hebben, treden de in de goede richting werkende *volume*-effecten met aanzienlijke vertraging op („J-curve”). Ook hier is het precieze tijdstip van uitwerking van dit belangrijke *volume*-effect op de handelsbalansen niet aan te geven.

Dit beeld is hoopgevend, ook al zal het zich nog niet op korte termijn volledig presenteren. Al wijzen de „fundamentals” dus duidelijk in de goede richting, in de zin dat het huidige koersniveau van de dollar kan leiden tot evenwicht op de Amerikaanse lopende rekening in 1980, er doen zich enkele ernstige complicaties voor.

De inflatie in de VS is hoger dan bij vele van de belangrijkste handelspartners. De veronderstelling van de IMF-analyse in september jl. was dat de *reële* wisselkoersen ongewijzigd blijven, d.w.z. dat eventuele inflatieverschillen zullen leiden tot corresponderende (verdere) aanpassingen van de (nominale) wisselkoersen. Dit betekende dat, *ceteris paribus*, de dollar verder zou zakken als de inflatie in de VS niet snel zou gaan dalen. En op dat laatste is nog niet veel uitzicht. Nodig is dus een spoedige versterking van het anti-inflatiebeleid in de VS, met monetaire en budgettaire maatregelen en verder met meer effectieve actie inzake lonen en prijzen, d.w.z. niet alleen een vrijwillig programma dat vooral bij de vakbeweging veel weerstand heeft opgeroepen.

De tweede complicatie is dat het *energiebeleid* nog nauwelijks werkelijk succes heeft gehad zodat het een tijd kan duren voordat energiebesparingen de VS betalingsbalansen zullen verlichten.

De derde complicatie ligt in de eerstkomende periode. Ook

al zouden de prognoses van de Amerikaanse overheid juist zijn dat de handelsbalans en vooral de lopende rekening al in 1979 een aanzienlijke daling van het tekort te zien zullen geven (Treasury-vertegenwoordigers spreken nu van een halvering in 1979 van het grote tekort in 1978 en wijzen erop dat de *volume*-effecten op invoer en uitvoer nu duidelijk beginnen zichtbaar te worden), dan nog is er een flink tekort. Derhalve dient deze tussenperiode van herstel („adem Pauze”) te worden overbrugd, enerzijds met overschotten op de *kapitaalrekening* (en dat wil vooral zeggen een relatief hoge rente) en anderzijds met een actief Amerikaans interventiebeleid ter ondersteuning van de dollar, voor zover de *totale rekening* tekorten blijft vertonen. Op het moment dat de Amerikaanse lopende rekening een sterke vermindering van het tekort te zien geeft, bestaat de kans op een omslag in het kapitaalverkeer en de valutamarkt in de vorm van sterke anticiperende reacties die leiden — zonder interventies — tot een snel en stevig herstel van de dollar. Immers, wat men ook doet aan interventies, uiteindelijk bepalen alleen verbeteringen van de onderliggende economische situatie het koersherstel. Overigens zou een spoedige en duidelijke recessie in de VS de meest effectieve bijdrage vormen aan het herstel van de lopende rekening, maar dat zou natuurlijk weer andere nadelen met zich brengen.

Daarnaast kan het IMF beleidsadviezen geven. In het kader van het nieuwe artikel IV van de statuten inzake „firm exchange rate surveillance” heeft het IMF sinds april 1978 het recht en de plicht van *alle* lidstaten — ook als zij geen krediet vragen — het wisselkoersbeleid te beoordelen binnen het door elk land zelf gekozen wisselkoersarrangement (zoals vaste koers, vrij zweven, enz.). Dit gebeurt op grond van een aantal gepubliceerde principes en procedures door middel van consultaties tussen Fonds en lidstaat. Indien naar de mening van het Fonds een land een wisselkoersbeleid voert dat niet strookt met deze principes, kan het dat land zijn standpunt ter zake meedelen. Het Fonds heeft nu dus het recht zich met het wisselkoersbeleid van *individuele* landen te bemoeien, iets waartoe het voorheen geen formele bevoegdheid had. Vanzelfsprekend dient het IMF hierbij voorzichtig op te treden daar dit een delicate materie is en de onzekerheidsmarge bij standpunten over het juiste niveau van een wisselkoers groot is. De beoordeling betreft overigens niet alleen het wisselkoersbeleid *sec*, maar ook of de wisselkoersontwikkeling strookt met de algemene economische toestand en beleidsdoelstellingen van dat land.

Bij de vraag welke landen het Fonds in concreto dient aan te pakken bij dit toezicht, komt in twee opzichten de wens tot gelijke behandeling aan de orde.

Enerzijds de door vele tekortlanden gewenste *symmetrie* van toezicht op tekort- en overschotlanden. Het probleem is dat het IMF nu eenmaal meer mogelijkheden heeft om tekortlanden tot beleidscorrecties te dwingen door middel van condities bij de kredietverlening, dan om overschotlanden te bewegen tot beleidscorrecties, met name door een stimulering van de binnenlandse vraag en door meer te importeren.

De eis van symmetrie is juist in een wereld die wat inflatie en deflatie betreft ongeveer in evenwicht verkeert. In een globaal deflatoire wereld dient het accent van het toezicht echter op de surpluslanden te liggen, terwijl in een globaal inflatoir klimaat vooral tekortlanden correcties dienen aan te brengen door terugdringing van de vraag of van het kostenniveau. De huidige wereld is overwegend van het inflatoire type, zodat het niet redelijk is dan steeds evenveel te eisen van surpluslanden als van tekortlanden.

Het tweede aspect betreft de wens tot uniforme behandeling van tekortlanden. Hier kan men drie categorieën onderscheiden.

Ten eerste tekortlanden die krediet vragen aan het IMF en daardoor de beleidsconditionaliteit van het Fonds moeten accepteren en aldus „gedwongen” worden te proberen hun economieën weer in evenwicht te brengen in het kader van het door het IMF gewenste aanpassingsproces. Dit betreft vele

ontwikkelingslanden, maar ook een aantal industriële landen zoals het Verenigd Koninkrijk en Italië.

De tweede categorie tekortlanden doet (nog) geen beroep op Fondskrediet, omdat zij voldoende mogelijkheden hebben hun tekorten te financieren met behulp van omvangrijke reserves of goede toegang tot de internationale financiële markten vanwege hun kredietwaardigheid. Hiertoe behoren vooral een aantal ontwikkelde landen, maar ook diverse middel-inkomenontwikkelingslanden.

De derde categorie ten slotte bestaat uit de reservevalutalanden, in feite nu alleen de VS, die hun *eigen* valuta in betaling (kunnen) geven ter financiering van hun tekorten. Ook op de VS heeft de beleidsconditionaliteit dus geen vat. Op grond hiervan is het IMF-wisselkoersoverzicht ex artikel IV juist van groot belang voor de VS en de dollar. Bovendien mag men van het reservevalutaland meer dan normale aandacht en zorg verwachten voor een evenwichtige en ongestoorde functionering van het internationale monetaire stelsel en van de valutamarkten.

Wat betreft de toepassing van dit wisselkoerstoezicht meen ik dat de recente extreme koersval van de dollar tot een situatie heeft geleid waarin enkele van de „principes” van het IMF niet voldoende in acht zijn genomen, nl. (b) „A member should intervene in the exchange market if necessary to counter disorderly conditions. . .” en (2,V) „Behavior of the exchange rate that appears to be unrelated to underlying economic and financial conditions including factors affecting competitiveness and long-term capital movements”.

Het IMF is tot nu toe uiterst voorzichtig en tamelijk passief geweest bij het geven van oordeel en advies over de interne en externe ontwikkelingen van de Amerikaanse economie en met name over de vraag of de voortdurende koersdaling van de dollar strookt met een internationaal acceptabel wisselkoersbeleid. Hoewel het IMF in deze eerste periode van hantering van de toezichtbevoegdheden extra voorzichtig moet zijn en hoewel de daarbij gehanteerde principes inderdaad slechts beperkte verplichtingen voor lidstaten bevatten tot valuta-interventies, meen ik dat de juistheid van deze beperkte interpretatie van artikel IV in de periode tot 1 november jl. aan twijfel onderhevig is.

Ten slotte kan — zoals reeds vermeld — het IMF kredieten verstrekken aan lidstaten en daarbij voorwaarden inzake het te voeren beleid stellen. Dat speelt echter in het geval van de VS (nog) geen rol, daar de trekking van \$ 3 mrd. die de VS onlangs op het Fonds hebben gedaan, slechts in de „reserve-tranche” viel die automatisch is en geen beleidsvoorwaarden kent. Het zou wenselijk zijn dat de VS ook in de „krediettranches” op het IMF gaan trekken, maar daar hebben de Amerikanen zelf duidelijk geen zin in.

Alternatieven voor de dollar

Het karakter van de dollar als het dominerende mondiale reservemiddel heeft het mogelijk gemaakt dat de VS hun grote betalingsbalanstekorten relatief gemakkelijk en langdurig konden (en kunnen) „financieren” door stijging van de dollarsaldi elders in de wereld. Het valt niet goed in te zien hoe aan deze gevaarlijke ontwikkeling snel een einde kan komen, behalve natuurlijk via het verdwijnen van de tekorten door actie van de VS zelf. Factoren als de tijdens de Bretton Woods-periode gegroeide gewoonten inzake reservesamenstelling, de politieke loyaliteit van vele landen jegens de VS, de grote kredietwaardigheid van de VS, de grote en goed ontwikkelde financiële markten in de VS en vooral het gebrek aan reële alternatieve beleggingsmogelijkheden hebben tot deze situatie bijgedragen. Dit ondanks de zwakte van de dollar als gevolg van grote betalingsbalanstekorten en ondanks de dollarrente die veelal onvoldoende compensatie gaf voor deze zwakte.

Van de beoogde hervorming van het monetaire stelsel van de goud-dollarstandaard in een SDR-standaard waarbij de

voorziening van internationale liquiditeiten via vooral *nationaal* beheerste reservecomponenten zoals dollar, sterling en goud geleidelijk zou worden vervangen door componenten waarvan de creatie *internationaal* en collectief kan worden beheerst, is nog nauwelijks iets terecht gekomen.

Hoe kan men de feitelijke dollarstandaard waaronder wij nu leven op de wat langere termijn wezenlijk wijzigen?

Een herleving van de rol van het *goud* is niet waarschijnlijk en zou principieel niet gewenst zijn. Toch is de duidelijke interesse van ontwikkelingslanden voor de IMF-goudveilingen een belangwekkend verschijnsel.

Toeneming van de *reserveposities in het IMF* zal relatief beperkt blijven, o.a. daar haar omvang is gerelateerd aan de IMF-quota van de crediteurlanden.

Een aanzienlijk belangrijker rol voor *andere nationale munten* als reservevaluta's is evenmin waarschijnlijk. Weliswaar zijn de DM-saldi sterk in omvang gestegen en overtreffen de officiële DM-saldi sinds kort de officiële sterling-tegoeden, maar de DM speelt vergeleken met de dollar nog geen grote rol. Bovendien zijn de Duitse autoriteiten om diverse redenen, waaronder het feit dat het niet gewenst wordt geacht dat de binnenlandse monetaire situatie wordt verstoord door mutaties in DM-tegoeden van niet-ingezetenen, zeer terughoudend ten aanzien van een reservefunctie van de DM. Weliswaar kan een nationale overheid een dergelijke ontwikkeling niet geheel tegenhouden maar overredingskracht — wat betreft de officiële tegoeden — en deviezen- en renterestricties — wat betreft de particulierealdi — kunnen toch een sterke rem betekenen. Hetzelfde geldt voor de Zwitserse frank en de gulden en wel a fortiori omdat de economieën van die twee landen te klein zijn om de rol van reservevaluta te spelen. Ten slotte de yen; de Japanse autoriteiten zijn wellicht minder terughoudend in dit opzicht maar de onbekendheid, de nog geldende restricties en de minder ontwikkelde geld- en kapitaalmarkt zullen zeker voorlopig ertoe leiden dat de yen geen reservevaluta van grote betekenis wordt.

Sommigen menen, hopen of vrezen, dat de Europese Rekenenheid (ECU) na de totstandkoming van het EMS een dergelijk alternatief voor de dollar kan gaan vormen. Zo'n alternatief zou aantrekkelijk zijn voor degenen die veel vertrouwen hebben in de Europese valuta's en in de levensduur van het EMS en minder in de dollar. Belangrijk hierbij is ook de vraag of zo'n Europees blok vooral de koers van de DM zal volgen of meer die van de zwakkere participanten. Ik betwijfel echter of de monetaire autoriteiten in Europa enthousiast zullen zijn over zo'n reservefunctie aangezien daartegen in principe dezelfde bezwaren gelden als tegen een reserve-rol voor nationale valuta's in Europa. Bovendien is er het praktische probleem dat zo'n ECU geen transactievaluta is.

Het enige alternatief blijft mijns inziens de SDR. Dat zou dan een herkansingsronde betekenen want tot nu toe is de SDR kwantitatief niet goed van de grond gekomen; zijn aandeel in het totaal der reserves (exclusief goud) is duidelijk gezakt en bedraagt nu slechts 4%. Hiervoor zijn diverse verklaringen te geven. Afgezien van conservatisme en het feit dat de SDR tot nu toe in de *particuliere* sector nog nauwelijks een rol heeft gespeeld, zijn er diverse remmende factoren voor een grote bereidheid om een aanzienlijk deel van de nationale officiële reserves in SDR's aan te houden.

Ten eerste zijn de toepassingsmogelijkheden van SDR-tegoeden onvoldoende. De SDR-component in officiële reserve-activa is minder liquide dan b.v. de dollarcomponent vanwege diverse beperkingen die het IMF nog hanteert inzake transacties in SDR's tussen lidstaten. Binnenkort zullen deze gebruiksregels overigens worden geliberaliseerd.

Ten tweede is tot nu toe de attractie van het vrijwillig uitbreiden van het SDR-bezit gering geweest daar de rente op „net holdings” altijd doelbewust onder de gewogen marktrente is gehouden, vooral op Amerikaans aandringen. Dit past overigens wel in de opzet van het IMF, waar vanwege het coöperatieve karakter bijna alle debet- en creditrentetarieven

Grondprijzen: theorie en werkelijkheid

DRS. H.G. SCHOTMAN*

Alle pogingen om maatstaven voor de bepaling van de waarde van grond te vinden hebben tot nu toe schipbreuk geleden. In onderstaand artikel wordt getracht aannemelijk te maken dat het objectief bepalen van de grondwaarde dan ook praktisch niet uitvoerbaar is. Om toch een oplossing te vinden voor dit probleem wordt voorgesteld een afzonderlijke grondmarkt te creëren, waarop de waarde van elk perceel grond zou kunnen worden bepaald, los van de opstal op die grond. Op die manier zou ook het instellen van een vermogensaanwasbelasting op de waardestijging van onroerend goed tot de mogelijkheden gaan behoren.

Inleiding

In een artikel in dit blad van 26 april 1978 ¹⁾ heeft Prof. Wemelsfelder een theorie ontwikkeld volgens welke de huidige grondprijs kan worden bepaald met behulp van de formule

$$P_0 = \sum_{t=1}^n \frac{O_t}{(1+r)^t} + \frac{P_n (1+x)^n}{(1+r)^n}$$

waarbij:

- P_0 = huidige grondprijs;
- O_t = de toekomstige opbrengsten;
- r = de reële marktrente;
- P_n = te verwachten grondprijs na n jaar;
- x = de verwachte ruilvoetverbetering van grond per jaar.

Wemelsfelder concludeert dat de prijsvorming van huizen en grond niet leidt tot een evenwichtssituatie en pleit dan ook voor een systeem van vermogensaanwasbelasting om de

ruilvoetverbeteringen aan de gemeenschap ten goede te laten komen. Omdat er meer factoren een belangrijke rol spelen bij de prijsvorming van grond en het invoeren van vermogensaanwasbelasting op grond nogal wat problemen oplevert, zal in onderstaande beschouwing de theorie over de prijsvorming van grond worden geconcretiseerd en aangevuld.

De prijsvorming van grond

In de door Wemelsfelder gehanteerde formule komen zowel de verwachte opbrengsten als de verwachte prijs over n jaar voor. Ons is niet duidelijk hoe de opbrengst van de grond (in samenhang met de daarop gebouwde woningen) zou kunnen worden bepaald, ook al zou men tot een arbitraire verdeelsleutel tussen de opbrengsten van grond en opstal kunnen komen.

Evenmin is ons duidelijk waarom de prijs van grond over n jaar wel, maar de huidige prijs niet kan worden bepaald. Naar onze mening zou ook rekening dienen te worden gehouden met de aftrekmogelijkheid van rentekosten voor de belasting, waardoor de huidige biedprijs voor grond in opwaartse richting wordt beïnvloed.

Het feit dat noch de door Wemelsfelder beschreven ruilvoetverbetering noch de toenemende schaarste waardoor de grondprijs bij voortdurend omhoog wordt gestuwd, aan de inspanning van een individu kunnen worden toegerekend, doch gevolgen zijn van de inspanning en groei van de gehele bevolking; dient ook naar onze mening te leiden tot de conclusie dat deze „rent” inderdaad aan de gemeenschap ten goede dient te komen. De vraag is echter hoe dat praktisch

* Wetenschappelijk medewerker afdeling Bedrijfskunde aan de Technische Hogeschool Eindhoven. De auteur dankt Prof. Wemelsfelder voor zijn kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. ¹⁾ Zie Prof. Dr. J. Wemelsfelder, Enkele vragen rond de prijsvorming van huizen en grond, *ESB*, 26 april 1978, blz. 408-412.

onder vergelijkbare marktrentevoeten liggen; maar vanuit puur internationaal monetair oogpunt is het onjuist. Deze belemmering voor een grotere reserverol van de SDR wordt binnenkort afgezwakt daar de SDR-rente wordt verhoogd van 60% tot 80% van de gewogen marktrente. Met name de autoriteiten in OPEC-surpluslanden zijn zeer rentebewust.

Ten derde convenieert de valutasamenstelling van het SDR-mandje lang niet alle landen; gezien hun specifieke behoeften en belangen refereert een aantal de nationale reserves aan te houden door middel van een pakket valuta's van afwijkende samenstelling.

Hoewel de betekenis van de SDR als reserve-actief in vergelijking met de dollar voorlopig niet sterk zal toenemen, wat voor maatregelen er ook worden genomen, zijn er toch

wegen aan te geven om hierin geleidelijk verandering aan te brengen.

Ten eerste door de SDR-rente verder te verhogen tot het marktniveau en door de gebruiksmogelijkheden verder uit te breiden.

Ten tweede door de kwantiteit van de SDR-creatie in het kader van het IMF te vergroten. Dit dient echter niet te gebeuren door omvangrijke nieuwe allocaties van SDR's sec, d.w.z. zonder aanvullende maatregelen. Immers, in zuiver *kwantitatief* opzicht is er nu geen overtuigende noodzaak voor uitbreiding van de totale hoeveelheid liquiditeiten in de wereld. In het licht van de sterk stijgende hoeveelheid dollars als officiële reserve-activa is er niet duidelijk sprake van een „global need”. Toch zal het IMF binnenkort overgaan tot een

kan worden uitgevoerd. Hierbij denken we aan de problemen bij de behandeling van de op 4 december 1975 aangeboden wetsontwerpen „Regeling van een voorkeursrecht van gemeenten bij de verwerving van onroerend goed” 2), en het voorstel tot „Wijziging van de Ontheffingswet” 3). Uit het witboek *Land* 4) van de Engelse regering en uit de studie van de Verenigde Naties *Urban land policies and land-use control measures* 5) blijkt dat dit vraagstuk niet alleen in Nederland actueel is.

Voor het aan de gemeenschap ten goede laten komen van de waardestijging van grond dient in de eerste plaats een methode te worden ontwikkeld volgens welke de waardestijging objectief kan worden bepaald; vervolgens moet een instrumentarium worden bedacht om de waardestijging af te romen. Op beide punten zal hieronder worden ingegaan.

Bepaling van de waarde van grond

Het verschijnsel van de waardestijging van grond heeft reeds heel wat beroering gewekt en vele pennen in beweging gebracht. Granelle geeft in zijn voortreffelijk gedocumenteerde en bekroonde werk *Espace urbain et prix du sol* 6) een uitgebreid overzicht van de ontwikkelde theorieën over de waardevorming van grond en van de methoden die zijn bedacht om de waardestijging van grond aan de gemeenschap ten goede te laten komen. Als klassieke theorieën noemt Granelle de beschouwingen van Ricardo en Von Thünen. In de differentiële grondrentetheorie van Ricardo, vormt het verschil in bodemkwaliteit de verklaring voor het ontstaan van de land-rent 7). Daarop voortbouwend ontwikkelde Von Thünen een theorie waarin de afstand tot de stad als verklarende variabele van verschillen in grondopbrengst centraal staat. Omdat op de markt voor eindproducten de prijzen per produkt onder invloed van de concurrentie gelijk worden, is de prijs die men maximaal voor een bepaald perceel grond wil betalen gelijk aan de rent, dus het verschil tussen de opbrengst van de verkoop der produkten en de som van produktie- en transportkosten

De eerste auteur die de prijs van grond in urbane gebieden heeft verklaard was Hurd 8), die op basis van empirische gegevens een theorie uitwerkt welke overeenkomt met die van Von Thünen. Naarmate een stad groeit, moeten er percelen in gebruik worden genomen die verder van het centrum zijn verwijderd. Hierdoor ontvangen de percelen die dichterbij dat centrum liggen een rent. Door de concurrentie krijgt diegene de grond die de hoogste prijs biedt. De waarde van de grond wordt gevormd door de contante waarde van de toekomstige opbrengsten. Deze opbrengsten zijn op hun beurt gebaseerd op de relatieve lokatievoordelen, zoals die zich volgens de economische subjecten zullen ontwikkelen. Hurd legt daarbij het accent op de bevolkingsomvang, de groei van de stad, de transportmiddelen en de openbare dienstverlening. Als de vervoersmogelijkheden naar het centrum worden verbeterd, zal dat volgens Hurd invloed hebben op de prijzen voor verschillende soorten grondgebruik.

Haig 9) werkt deze theorie verder uit en stelt dat de gebruikers van grond ernaar streven de kosten van transport en huur — die hij „frictiekosten” noemt — te verminderen. Hij beschouwt de huurprijs en de vervoerskosten als complementair, waarbij transport de „frictie van de ruimte” kan overbruggen. De complementariteit van huur en transportkosten is echter geen constante; zij varieert met de bouwlokatie. Volgens Hurd koopt iemand een bepaalde bereikbaarheid en past dit in zijn bestedingspatroon in. Verbetering van de vervoersvoorzieningen zullen het relatieve voordeel van nabij het centrum gelegen percelen verminderen en daarmee ook de relatieve waarde van die percelen. Haig concludeert dat de uitgestrektheid van een stad in zekere mate wordt bepaald door het streven naar minimalisering van de frictiekosten.

De hedendaagse theorieën die de waarde van de grond verklaren kunnen in drie groepen worden gerangschikt. De eerste stroming bouwt voort op de theorie van Von Thünen, waarbij evenwel de onvolkomenheden van de marktwerking worden betrokken.

De tweede stroming propageert de wetmatigheden van vraag en aanbod als verklarende factoren voor de grondprijs. Wendt 10) vertolkt deze opvatting die ook door veel onroerend-goedexperts wordt gehuldigd. Bij analyse van hun taxaties blijkt echter dat hun waardering altijd betrekking heeft op een specifiek object en dat ze zich niet baseren op een economische theorie.

Eveneens voortbouwend op de theorie van Von Thünen probeert de derde stroming een theoretisch model te ontwikkelen waarmee de grondprijzen kunnen worden verklaard. Zij gaat daarbij uit van dezelfde veronderstellingen als Von Thünen (perfecte markt, geen kwaliteitsverschillen).

Auteurs van zowel de eerste als de laatste methode pogen de waarde van de grond te bepalen door een aantal factoren op te sommen die daarop van invloed zijn. Daarbij blijft het echter, want het is heel niet gelukt, een hanteerbare theorie of bruikbaar model op te stellen.

2) Tweede Kamer der Staten Generaal, zitting 1975-1976, 13 713.

3) Tweede Kamer der Staten Generaal, zitting 1975-1976, 13 714.

4) The Government White Paper-Land (Cmd 5730), welke compleet is overgenomen in de *Journal of Planning and Environment Law*, november 1974.

5) United Nations Publication nr. ST/ECA/167 Add 2, New York, 1973, volume III, Western Europe.

6) J.J. Granelle, *Espace urbain et prix du sol*, uitgave Sirey, recherches économiques, Parijs, 1970.

7) „Corn is not high because a rent is paid, but a rent is paid because corn is high”, aldus Ricardo, d.w.z. doordat graan schaars is en men — noodgedwongen — bereid is er een hoge prijs voor te betalen, worden ook weinig vruchtbare percelen — tegen relatief hoge kosten — in gebruik genomen zodat de meer vruchtbare percelen een hoog rent-inkomen genieten.

8) R.M. Hurd, *Principles of city land values*, New York, 1903.

9) R.M. Haig, *Regional survey of New York and its environs, major economic factors in metropolitan growth and arrangement*, New York, 1927.

10) Paul F. Wendt, *Real estate appraisal a critical analysis of theory and practice*, New York, 1956.

allocatie van matige omvang, nl. gedurende drie jaar lang SDR 4 mrd. per jaar, voornamelijk op grond van kwalitatieve overwegingen. Een daarvan is de wens om de SDR als reservemiddel „in leven te houden”, dus een vooral psychologisch-politieke overweging.

Wat echter wel een bijdrage tot oplossing van de problemen zou bieden, is de oude gedachte van een *substitutierekening* die een jaar geleden in beperkte vorm weer naar voren werd gebracht door de toenmalige managing director van het IMF, Dr. Witteveen, ten einde de kansen op een SDR-allocatie te vergroten. De substitutiegedachte kreeg toen weinig steun; in principe wel van Nederland, maar met name de VS waren tegen daar zij deze als een ongewenste aanval op de reservepositie van de dollar zagen. Het principe is immers dat een deel

van de officiële dollarsaldi van de SDR-participanten vrijwillig of verplicht wordt omgezet in SDR-tegoeden resp. dat deze dollarsaldi worden „bevroren” op een speciale substitutierekening bij het IMF tegen uitgifte door het IMF van (nieuwe) SDR's. Volgens de huidige statuten moeten allocaties echter evenredig aan alle SDR-participanten geschieden, hetgeen de mogelijkheden van en kansen op substitutie beperkt. Het substitutie-idee verdient mijns inziens een nieuwe kans. De belangstelling daarvoor is waarschijnlijk toegenomen na de traumatische ervaringen tijdens de recente koersval van de dollar.

H.O.C.R. Ruding

De stroming die wel enig resultaat heeft geboekt is die welke in de VS tussen 1910 en 1930 heeft gepoogd de waarde-bepaling van onroerend goed voor fiscale en beleggingsdoel-einden te formaliseren. Men bepaalde daarbij de waarde volgens drie methoden: a. de contante waarde van de toekomstige opbrengsten; b. de vervangingswaarde en c. de prijzen waartegen vergelijkbare objecten recentelijk waren verhandeld.

De schattingsmethoden zouden tot ongeveer dezelfde uitkomsten moeten leiden. Deze globale benadering, gebaseerd op subjectieve ervaring van taxateurs is echter weinig principieel omdat nauwkeurige maatstaven ontbreken. Granelle concludeert dat „les experts pratiquent une conception agnostique de la valeur”. Wendt stelt daarentegen dat de meeste taxateurs er in feite toe neigen de marktwaarde als basis voor hun waarde-bepaling te nemen omdat ook de onder a en b genoemde methoden daar grotendeels op neerkomen. De marktwaarde wordt bepaald door een aantal niet nader te specificeren vraag- en aanbodfactoren.

Wendt werkt de schatting volgens de contante waarde van de toekomstige opbrengsten (methode a) als volgt uit:

$$V = \frac{Y}{(1+r)^n} + \sum_{k=1}^n \frac{S_k}{(1+r)^k}$$

waarin:

- V = waarde;
- S_k = toekomstige jaarlijkse opbrengst;
- r = disconteringsvoet;
- n = waarschijnlijke levensduur;
- Y = restwaarde van de grond.

Deze methode vertoont veel overeenkomst met de formule van Wemelsfelder. Omdat in deze schatting de toekomstige opbrengst, de disconteringsvoet en de restwaarde van de grond zijn gebaseerd op subjectieve waardering van toekomstige (markt)ontwikkelingen, beschouwt Wendt deze methode als marktgericht.

Methode b die is gebaseerd op de vervangingswaarde van de opstallen, bevat volgens Wendt ook subjectieve elementen en wel:

- de mate waarin het nieuwe gebouw zal overeenkomen met het oude;
- de bepaling van de kosten van nieuwbouw (en met name de financieringskosten);
- de berekening van het deel van het oude gebouw dat als afgeschreven moet worden beschouwd (en met name de economische veroudering).

Taxateurs proberen dit op te lossen door een afschrijvingspercentage vast te stellen dat is gebaseerd op (markt)verkoop-prijzen van nieuwe gebouwen en vergelijkbare oude gebouwen. Ook hier is dus in feite weer sprake van een waardering die is gebaseerd op de marktwaarde.

Wendt concludeert dat voor de bepaling van de waarde van een onroerend goed een vergelijking met transacties op de markt (methode c) de meest realistische aanpak is. Hij wordt daarin gesteund door de praktijk. Taxateurs werken volgens deze methode, overheidsinstanties in de VS bepalen de waarde van onroerend goed door vergelijking met markttransacties en alle Westeuropese landen hanteren tot nu toe marktwaarde als basis voor vergoeding bij onteigening. De poging van Wendt om een operationeel marktmodel te ontwikkelen moet, zoals reeds gesteld, als mislukt worden beschouwd. Bovendien zitten we nog met het probleem van de koppeling tussen grond en opstal.

Omdat de theoretische verklaringen partieel zijn en geen voorspelbare waarde hebben, probeert onder meer Granelle via econometrische analyses het verband tussen de grondprijzen en een aantal relevante factoren vast te stellen. Hij baseert zijn analyses op isoprijslijnen van transacties die op de markt hebben plaatsgevonden. De berekeningen van Granelle voor het

verband tussen de prijs per vierkante meter van een bouwperceel en bijvoorbeeld de netto dichtheid in de omgeving (woningen per ha.), de afstand tot het centrum en de reistijd naar het centrum, leveren weliswaar aardige regressievergelijkingen op, doch daarbij blijft het.

Het is Granelle niet gelukt één econometrisch model te ontwikkelen; zijn partiële analyses pogen reeds tot stand gekomen transacties met een of andere factor in verband te brengen, hetgeen nog niet wil zeggen dat er van causale relaties sprake hoeft te zijn.

Omdat de theorieën die de grondprijzen proberen te verklaren weinig operationeel blijken te zijn, lijkt het zinvol om de theorieën die veranderingen in het grondgebruik verklaren, te vermelden. Het zijn immers de subjectieve waarderingen van de grondgebruikers die hen ertoe kunnen bewegen (op de onroerend-goedmarkt) een bepaalde prijs te betalen.

Voor de optredende wijzigingen in het stedelijk grondgebruik zijn vooral de theorieën van Burgess, Hoyt, Harris en Ullman bekend geworden. Deze descriptieve theorieën zijn minder abstract dan de bovengenoemde omdat — hoewel ze een belangrijke rol toekennen aan economische factoren — ze ook aandacht schenken aan sociale processen en aan het vigerende cultuurpatroon. In dit verband zij verwezen naar Harold Carter (11).

Zich basierend op bovengenoemde theorieën over het stedelijk grondgebruik, onderzoekt Kruyt (12) voor Amsterdam de relatie tussen de interne geleiding van de binnenstad en het prijsniveau. De typering van de buurtcombinaties wordt door Kruyt door middel van de volgende indicatoren gegeven:

- de bedrijfsconcentratie (aantal in die buurt werkzame personen in relatie tot de daar woonachtige bevolking);
- het sociale niveau (telefoonbezit, opleidingsniveau, beroepsgroepen);
- het huurniveau;
- de bouw- en woontechnische staat.

Kruyt concludeert dat deze buurtcombinaties een te globale begrenzing vormen voor de ruimtelijke geleiding om op bevredigende wijze verschillen in prijsniveaus te kunnen verklaren. Analoog aan de methode die Bryan Anstey voor het bestuderen van de veranderingen in de grondwaarden in een aantal Londense gebieden heeft toegepast, analyseert Kruyt de prijsontwikkelingen per hoofdstraat alsmede van het achterliggende gebied. De conclusie is „dat de intensivering en uitbreiding van de cityfuncties blijkbaar gepaard zijn gegaan met een relatief sterke waardevermeerdering van de panden”. Ten aanzien van de prijsontwikkeling ziet Kruyt het volgende beeld: „De prijzen in de hoofdstraten zijn sterker gestegen dan die in de daarachter gelegen woongebieden. De sterkste prijsstijgingen hebben zich voorgedaan langs de grachtengordel en de in de door ons gekarakteriseerde opkomende citygebieden in het zuidwestelijke gedeelte van de gordel rondom de binnenstad. Opmerkelijk is het feit dat het prijsniveau in de centrale winkelstraten en in de radiaalstraten minder sterk is gestegen. Naast een relatief verminderde bereikbaarheid van het stadscentrum kan tevens het bereiken van een plafond ten aanzien van de vloerproductiviteit hiervoor een mogelijke verklaringsgrond vormen”.

Ten slotte vermeldt Kruyt dat het ter beschikking staande statistische materiaal te beperkt is geweest (geen onderscheid tussen bedrijfsgebouwen en woningen, geen informatie over de fysieke conditie van de gebouwen) om het verband tussen de ruimtelijke structuur van het grondgebruik en de grondprijzen te toetsen.

11) Harold Carter, *The study of urban geography*, Edward Arnold Publishers Ltd., Londen, 1974, blz. 182-191.

12) B. Kruyt, *De prijsontwikkeling op de tweedehands gebouwenmarkt*, EIB/Kluwer, 1974.

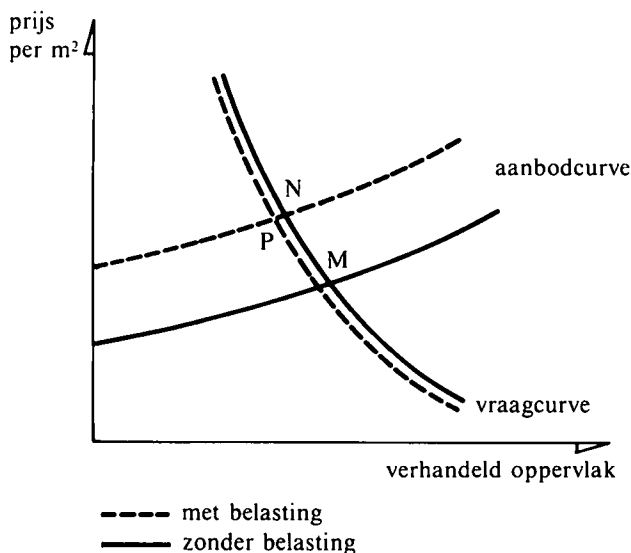
Voor de objectieve bepaling van de waarde van de grond ziet het er dus allerminst rooskleurig uit. We zullen een andere benadering moeten kiezen.

De afroming van vermogenswinsten

Vele pogingen zijn reeds ondernomen om de vermogenswinsten bij verkoop van onroerend goed aan de gemeenschap ten goede te laten komen. Reeds Ricardo was er een voorstander van de waardestijging van de grond aan de gemeenschap ten goede te laten komen omdat die het gevolg is van de activiteiten van de gemeenschap. In feite kan men ook moeilijk de stelling aanvechten dat de reële waardestijging aan de gemeenschap ten goede moet komen.

Echter — het leven is ook hier sterker dan de leer — bijna alle pogingen om deze winsten af te romen zijn na enige tijd mislukt, omdat de „afroming” werd doorgeschoven naar de nieuwe gebruikers. Granelle toont dit als volgt grafisch aan (zie figuur).

Figuur. Effect van een belasting op de waardestijging van grond bij verkoop van die grond

Omdat de vraagcurve nauwelijks door de belasting op waardestijging verschuift doch de aanbodcurve wel, zal deze belasting naar de koper kunnen worden doorgeschoven.

Methoden, die wel een redelijke mate van succes hebben gehad zijn: a. uitgifte in erfpacht (wat betreft de waardestijging van de grond, niet van de opstal); b. nationalisatie van de grond zoals in Oost-Europa het geval is, doch dat levert een zeer ingewikkeld allocatieprobleem op.

Concluderend moeten we stellen dat tot nu toe geen bevredigende oplossing is gevonden om de reële vermogenswinsten bij verkoop van onroerend goed ten bate van de gemeenschap te laten komen. Het erfpachtstelsel lijkt voorspand nog het meeste perspectief daartoe te bieden.

Als de overheid vermogenswinsten moeilijk kan afromen, kan ze proberen deze winsten te verminderen door bijvoorbeeld het invoeren van een voorkeursrecht van gemeenten bij verkoop van percelen en het introduceren van het begrip gebruikswaarde in de onteigeningswet. Op de mogelijkheden en praktische problemen bij invoering van deze maatregelen zal in dit kader niet verder worden ingegaan.

Het vraagstuk van het aan de gemeenschap ten goede laten komen van de waardestijging van grond is daarmee nog niet opgelost. Zoals Wemelsfelder naar onze mening terecht stelt, dienen bij het recht op grondbezit vraagtekens te worden gezet. De sleutel om het winstafromingsvraagstuk op te lossen, zal moeten worden gezocht in de inhoud die we aan het eigendomsrecht van grond geven. Het erfpachtstelsel — mits

op ruime schaal toegepast — biedt goede perspectieven om door middel van canon-aanpassingen de waardestijging van grond, en dan vooral bij functiewijziging, in de gemeenschapskas te laten vloeien. Bovendien is uitgifte van grond in erfpacht een goed middel om mensen te laten wennen aan het idee dat het eigendomsrecht van grond heel goed kan worden vervangen door een gebruiksrecht.

Problematisch blijft echter de bepaling van de reële waardestijging van grond, en wel voor elk perceel afzonderlijk. De zwakste schakel is daarbij de moeilijkheid om de subjectieve waarde die een individu aan een bepaald perceel toekent in een bedrag uit te drukken. Daarbij komt nog dat de onroerend-goedmarkt alles behalve transparant is (13).

Het creëren van een afzonderlijke grondmarkt

Als er dan geen min of meer objectieve methode is om de waarde van grond te bepalen, dan dient die ons inziens te worden gecreëerd. Dat zou kunnen door de onroerend-goedtransacties te splitsen in afzonderlijke delen, nl. voor grond en opstal. De waarde van de grond kan dan worden bepaald door de totale koopsom te verminderen met de vervangingswaarde van de opstal, of bij sloop te vermeerderen met de sloopkosten van de opstal. Door deze waarde te registreren kan bij volgende verkoop de stijging worden bepaald en grotendeels worden „wegbelast” (niet geheel want dan zou het aanbod opdrogen en de markt geen allocatiefunctie meer kunnen vervullen). Het komt ons voor dat naast de waarde voor de onroerend-goedbelasting de registratie van de grondwaarde geen problemen hoeft op te leveren en dat over de taxatie van de opstalwaarde aan de hand van nieuwbouwprijzen per m³, staat van onderhoud en een afschrijvingsforfait overeenstemming kan worden bereikt. Waardedaling van een bepaald perceel grond als gevolg van planologische overheidsmaatregelen (of juist door het nalaten daarvan) zou — onder bepalingen tegen misbruik — dienen te leiden tot een redelijke vergoeding aan de verkoper, zodat schadeclaims ex art. 49 WRO tot het verleden kunnen gaan behoren.

Volgens Granelle wordt de belasting op vermogenswinst doorgeschoven naar de koper. Wij zijn van mening dat dit een tijdelijk verschijnsel zal zijn; immers, vroeg of laat zullen de aanbieders tot de conclusie komen dat speculatie geen zoden aan de dijk zet. Bovendien gaat de onroerend-goedbelasting ook op niet of slechts marginaal gebruikte percelen met of zonder opstallen drukken.

Slot

In deze bijdrage aan de discussie over grondbeleid is gepoogd aan te tonen dat het objectief bepalen van de grondwaarde praktisch niet uitvoerbaar is. Om toch een oplossing te vinden voor het vraagstuk van de bepaling en afroming van vermogensaanwaswinsten, is voorgesteld om een afzonderlijke grondmarkt te creëren. Hierdoor kan naar onze mening de waardebepaling van elk perceel aan de individuele kopers en verkopers worden overgelaten zonder dat het politiek gevoelige eigendomsrecht behoeft te worden aangetast. Ook een vermogensaanwasbelasting, waarvan de redelijkheid door weinigen wordt aangevochten, kan daardoor praktisch uitvoerbaar worden.

H.G. Schotman

13) Zie o.a. de bijlage van *Vrij Nederland* van 20 mei 1978, waarin een opsomming wordt gegeven van transacties waarbij tussenhandelaren soms exorbitante winsten konden maken dank zij hun marktkennis en de gebrekkige informatie van kopers en verkopers.

Stadsvernieuwing en verplaatsing van bedrijven

DRS. J. A. VAN DER VLIST*

In onze oude stadswijken vindt men tussen de woonbebouwing vele bedrijven, dit in tegenstelling tot de nieuwbouwwijken, waar de bedrijfsactiviteiten meestal keurig zijn gesitueerd op daartoe bestemde verzamelterreinen, genaamd industrieparken, terreinen voor handel en nijverheid, bedrijfsterreinen e.d. De in de oude wijken gevestigde bedrijven veroorzaken de omwonenden een in toenemende mate als hinderlijk ondervonden overlast (geluid, reuk, stof en verkeer). Bij acties c.g. plannen tot rehabilitatie van deze oude woonwijken wordt gestreefd naar het doen verdwijnen van deze hinderlijke bedrijvigheid, hetzij door opheffing hetzij door verplaatsing. Voor de hiermee gemoeide hoge kosten wordt veelal gerekend op steun van de rijksoverheid. Als hulpmiddel bij de besluitvorming rond deze materie wordt in dit artikel, uitgaande van de problematiek in de Nijmeegse wijk Bottenaal, een lans gebroken voor het instellen van een kosten-batenanalyse. Voor een kwantificering van de waarde van de voornaamste bate — het wegnemen van de hinder — wordt het volgen van de schaduwprojectgedachte voorgesteld.

Inleiding

Zoals alles in het leven worden steden permanent geconfronteerd met de gevolgen van verouderingsprocessen. Wij hebben hierbij niet alleen het oog op technische veroudering, maar ook en vooral op functionele veroudering: de woningen en de andere bebouwing, straten, pleinen e.d. voldoen niet meer aan de eisen die men stelt.

Als reactie op deze veroudering zijn dan ook meestal vernieuwingsprocessen in gang gezet, soms in de vorm van stadsuitbreiding, soms in de vorm van sloop en hernieuwbouw en soms in de vorm van het bestrijden van verouderingsverschijnselen door grootscheeps onderhoud en verbouwingen.

Vooraf in tijden van stedelijke bloei treedt omvangrijke vernieuwing op. Enerzijds leidt de stijgende welvaart tot andere eisen aan het gebouwde en de omgeving daarvan. Anderzijds maakt de stijgende welvaart het mogelijk, d.w.z. komen er middelen ter beschikking, om aan de veranderde eisen te voldoen.

De geweldige economische groei die in Nederland na de tweede wereldoorlog is opgetreden, is evenwel slechts in beperkte mate gepaard gegaan met een echt vernieuwingsproces van onze steden. De sterk toenemende motorisering van het

verkeer heeft tot behoeften op verkeersgebied geleid, waaraan men aanvankelijk gemeend heeft slechts te moeten voldoen door grootscheepse sloop van oude bebouwing en (om de kosten te dekken) herbouw met zeer lucratieve bestemming, waarbij vooral kantoren aan bod zijn gekomen.

De toegenomen mobiliteit heeft ook tot een vlucht van vele, vooral welvarende, bewoners uit de steden geleid. De suburbanisatie tiert welig en het zijn vooral de lagere-inkomensgroepen die in de stad blijven, respectievelijk de vrijgekomen plaatsen in de oudere wijken bezetten. Een belangrijk deel van de woningen in deze wijken is tot stand gekomen in de tijd van de grote stedelijke groei, eind 19e begin 20e eeuw. Het onderhoud is sedert de crisis van de jaren dertig niet geweldig geweest. De huurbeheersing vanaf het begin van de oorlog verschaft de eigenaren onvoldoende middelen voor het benodigde onderhoud. Het permanente woningtekort in de steden zorgde ervoor dat de woningen niettemin werden verhuurd.

Ten einde in de achterstand in noodzakelijke aanpassingen en onderhoud te voorzien, worden nu in vele gemeenten omvangrijke stadsvernieuwingsoperaties voorbereid en in sommige gevallen al uitgevoerd. Het is de gemeentelijke overheden niet mogelijk de kosten van dergelijke operaties samen met de eigenaren te dragen, zodat de centrale overheid de helpende hand moet bieden. Er bestaan vergevorderde plannen, deze assistentie in een wettelijke vorm te gieten, getuige het ontwerp van Wet op de stadsvernieuwing.

Bedrijven in stadsvernieuwingsgebieden

In de gebieden waarvoor stadsvernieuwing wordt overwogen bevinden zich, veelal tussen de woonbebouwing, verschillende bedrijven.

Een eerste categorie wordt gevormd door de z.g. verzorgende bedrijven, zoals winkels e.d. Van drie kanten wordt de rentabiliteit van deze bedrijven in stadsvernieuwingsgebieden aangetast. Naast de voortdurende noodzaak tot schaalvergroting die in dit type bedrijven kan worden waargenomen, worden deze bedrijven bovendien sterk gedupeerd zowel door het wegtrekken van de welvarende klanten naar de nieuwbouw als door de verslechterende bereikbaarheid als gevolg van verkeerscongesties en parkeermoeilijkheden.

Een tweede categorie wordt gevormd door de kleine nijverheidsbedrijven gevestigd in de oudere wijken, die voor deze bedrijfjes een bescheiden broedplaatsfunctie vervullen. Nieuwe bedrijfjes van deze soort kunnen zich bij de oprichting veelal geen hoge huisvestigingslasten veroorloven en zoeken daarom dikwijls hun toevlucht in de goedkope bebouwing in deze oudere wijken.

* De auteur is hoofd van de afdeling Regionaal Onderzoek van het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam. Hij dankt Prof. Dr. L. H. Klaassen, president-directeur van het NEI, voor zijn medewerking bij het tot stand komen van dit artikel.

Ten slotte kan nog worden genoemd de categorie van reeds van „oudsher” ter plaatse gevestigde industriële bedrijven. Ten tijde van de industriële revolutie aan het eind van de vorige eeuw, zijn vele steden sterk gegroeid vooral als gevolg van de ontwikkeling van de industrie. Aan de rand van de toenmalige stedelijke bebouwing werden vele fabrieken gesticht. Genoodzaakt door de onmogelijkheid over langere afstanden te pendelen, moesten de in de fabrieken werkzame personen wel in de nabijheid van hun werk gaan wonen. Zo zijn de woonwijken rondom deze industrieën ontstaan. Vele van deze vestigingen zijn inmiddels verdwenen — hetzij door opheffing, hetzij door verplaatsing — bijvoorbeeld omdat de oude vestigingsplaats te weinig expansiemogelijkheden bood of omdat de bereikbaarheid steeds moeilijker werd en een goede bedrijfsuitoefening belemmerde.

De resterende bedrijven in deze wijken behoeven beslist niet alleen verouderde, weinig rendabele bedrijven te zijn. Veelal gaat het hier om bedrijven waarvoor aan de bereikbaarheid niet zulke grote eisen worden gesteld en/of waarvoor de met de verhuizing gemoeide kosten niet opwegen tegen de voordelen van betere bereikbaarheid, betere uitbreidingsmogelijkheden e.d. In een groot aantal gevallen zullen deze verhuiskosten relatief hoog zijn.

De aanwezigheid van bedrijven uit de tweede en derde categorie leidt ertoe dat verplaatsing en/of sluiting van tussen de woonbebouwing voorkomende en hinder veroorzakende bedrijven veelal een onderdeel van stadsvernieuwingsoperaties vormen. In vele gevallen wordt ook gestreefd naar het doen verdwijnen van zulke bedrijven met het doel op de daardoor vrijkomende grond woningen te bouwen.

De afbraak van slechte woningen wordt in sommige gevallen niet gevolgd door vervangende nieuwbouw, aangezien in die gevallen prioriteit wordt verleend aan uitbreiding van groen- en/of parkeervoorzieningen, vergroting van gevelafstanden tussen de woonblokken e.d. Voor het hierdoor veroorzaakte woningverlies wordt compensatie gezocht in bebouwing van de door de verdwenen bedrijven vrijgemaakte terreinen. Een ander motief voor het handhaven c.q. uitbreiden van de woningvoorraad in een wijk kan ook gelegen zijn in de wens, het draagvlak voor voorzieningen zoals scholen, winkels e.d. te behouden c.q. te vergroten dan wel de kwaliteit daarvan te verbeteren.

Bij een vermindering van het aantal bedrijven in een wijk, hetzij door opheffing, hetzij door verplaatsing, worden door verschillende partijen voor- en nadelen ondervonden. In de eerste plaats kan dan worden gedacht aan de bewoners van de wijk, die profiteren van het wegvallen van de door de bedrijven veroorzaakte hinder dan wel van de mogelijkheid de vrijkomende terreinen te gebruiken voor verbetering van het voorzieningenniveau. De in de bedrijven werkende personen worden evenwel bij opheffing van het bedrijf geconfronteerd met het verlies van hun betrekking of bij verplaatsing daarvan dikwijls met vergroting van de af te leggen afstand in het woon-werkverkeer. Bij verplaatsing over grotere afstand kan dit laatste soms resulteren in gedwongen verhuizing of, indien men hiertoe niet bereid of in staat is, eveneens tot verlies van de werkring. De bedrijven worden geconfronteerd met de kosten van het opnieuw opzetten van de produktie op een andere vestigingsplaats. In deze nieuwe vestiging zal de produktie op een meer efficiënte wijze kunnen plaatsvinden. Daarnaast kan er in bepaalde gevallen na verplaatsing van het bedrijf sprake zijn van verbeterde toegankelijkheid daarvan, resulterend in gemakkelijker toelevering en/of geringere verkeershinder bij de afzet van de produktie.

De eigenaren van de betreffende bedrijven zullen in het kader van een stadsvernieuwingsoperatie niet vrijwillig tot sluiting c.q. tot verplaatsing van hun bedrijf overgaan, tenzij op de huidige vestigingsplaats geen bevredigende bedrijfsuitoefening (meer) mogelijk is. Dit laatste is veelal het gevolg van het ontbreken van noodzakelijke uitbreidingsmogelijkheden en/of van moeilijke (verkeers)bereikbaarheid. In het merendeel van de gevallen zullen de eigenaren

slechts willen meewerken wanneer zij een vergoeding ontvangen voor het te lijden vermogensverlies respectievelijk het wegvallen van de mogelijkheid tot inkomensverwerving (bij bedrijfssluiting) of voor de kosten van het opnieuw opbouwen van het bedrijf elders.

Ter realisering van het hier besproken onderdeel van een stadsvernieuwingsoperatie dient de overheid, in eerste instantie de gemeentelijke overheid, overigens veelal ruim gesteund door de centrale overheid 1), derhalve in de buidel te tasten ten einde de eigenaren van de bedrijven tot vertrek te bewegen.

De voordelen van deze actie worden o.m. genoten door de wijkbevolking. De eigenaren worden gecompenseerd, maar het personeel van de bedrijven ondervindt duidelijke nadelen, al wordt hierover in dit kader veelal niet gesproken.

Voor het beoordelen van de wenselijkheid van een in het voorgaande aangeduide overheidshandeling kan een maatschappelijke kosten-batenanalyse 2) een belangrijk hulpmiddel vormen. Bij een maatschappelijke kosten-batenanalyse (KBA) worden de consequenties van een project — in dit geval het verwijderen van bedrijven uit een stadsvernieuwingsgebied — zo nauwkeurig mogelijk geanalyseerd. De voor- en nadelige gevolgen, wie deze ook zullen genieten of dragen, worden daarbij zoveel mogelijk in een geldbedrag uitgedrukt. De niet in geld uitdrukbare gevolgen worden samen met dit geldbedrag aan de politicus gepresenteerd, die uiteindelijk de beslissing moet nemen of het project al dan niet zal worden uitgevoerd. Het gaat bij een KBA dus niet om het beantwoorden van de vraag of een bepaalde investering bedrijfseconomisch verantwoord moet worden geacht, maar om het vergroten van het inzicht in de maatschappelijke wenselijkheid van die investering. Hierbij staat het begrip netto sociale baten centraal, dat wil zeggen het gaat om de voor- en nadelen die binnen een samenleving door alle belanghebbenden te zamen worden ondervonden 3). Daarbij is het uiteraard wel gewenst de KBA in partiële KBA's op te splitsen voor ieder van de bij het project voordeel respectievelijk nadeel ondervindende partijen.

De mogelijkheden, bepaalde voor- en nadelen in geld uit te drukken, worden bij het gebruik van een KBA nogal eens onderschat. Dit geldt met name voor de effecten die bedrijven op het milieu uitoefenen. De overlast die een bedrijf veroorzaakt in de woonomgeving, bestaat veelal uit geluids-, reuk-, stof- en verkeershinder. Het is technisch mogelijk de geluids-, reuk-, stof- en verkeersproduktie te meten, zoals bijvoorbeeld geluid in decibels, stof in aard en hoeveelheden van de uitgestoten stoffen e.d. De mate van hinder die wordt ondervonden, zal echter van individu tot individu kunnen verschillen en is op dit niveau niet te meten. Het in een geldbedrag uitdrukken van de veroorzaakte overlast is dan ook principieel een onmogelijke zaak.

1) Het ontwerp van Wet op de stadsvernieuwing omvat onder andere een artikel over steun aan bedrijven in stadsvernieuwingsgebieden (artikel 60). Vooruitlopend hierop is op 6 september 1978 een Beschikking steun bedrijven stadsvernieuwing 1978 afgekondigd. Op grond van deze regeling kan geldelijke steun worden verleend aan bedrijven bij verplaatsing, beëindiging of overbrugging van de problematiek tijdens de stadsvernieuwingsoperatie. Deze regeling kan echter (nog) slechts worden toegepast voor een zeer beperkt aantal stadsvernieuwingsgebieden, namelijk die waarvoor de interim-saldoregeling door het rijk van toepassing is verklaard.

2) Zie bijvoorbeeld: *Nutzen-Kosten-Analysen bei öffentlichen Investitionen*, Institut für Siedlungs- und Wohnungswesen der westfälischen Wilhelms-Universität, Münster, 1971; N. Lichfield, *Cost-benefit analysis in urban redevelopment*, Research Report 20, Real Estate Research Program, Berkely, 1962; E. J. Mishan, *Criteria for public investments: some simplifying suggestions*, *Journal of Political Economy*, 1967; L. H. Klaassen en T. H. Botterweg, *Evaluating a socio-economic and environmental project*, Papers of the Regional Science Association, volume 33, 1974.

3) Zie L. H. Klaassen en J. H. P. Paelinck, *Maatschappelijke batenkosten-analyse: enkele kwalitatieve beschouwingen*, opgenomen in *Economie dezer dagen*, Universitaire Pers Rotterdam, 1973.

Als benadering kan echter heel goed gebruik worden gemaakt van de z.g. schaduwprojectmethode zoals die door L. H. Klaassen is ontwikkeld 4). Bij deze methode wordt ervan uitgegaan, dat niet moet worden gestreefd naar het geven van een geldelijke compensatie voor te ondervinden hinder, maar dat hinder niet dient vóór te komen, zodat moet worden uitgegaan van de kosten die moeten worden gemaakt om hinder te voorkomen.

Bij de onderhavige problematiek — het doen verdwijnen van bedrijven uit stadsvernieuwingsgebieden — gaat het niet om het voorkómen van hinder, maar juist om opheffing van hinder. De kosten die zouden moeten worden gemaakt om de hinder te voorkomen, dienen in dit geval te worden beschouwd als baten van de bedrijfsverplaatsing c.q. bedrijfsopheffing.

De wijk Bottendaal in Nijmegen

Een voorbeeld van in het kader van de stadsvernieuwing nagestreefde verplaatsing van bedrijven kan worden gevonden in de Nijmeegse wijk Bottendaal. Deze wijk, gelegen vlak bij de binnenstad en vrij geïsoleerd door een spoorlijn en enkele drukke verkeerswegen, bood op 1 januari 1977 woongelegenheid aan circa 4.500 personen 5). In 1976 werden in deze wijk ruim 200 bedrijven geteld, die in totaal aan bijna 2.100 personen werkgelegenheid verschaften.

De gemeente Nijmegen is bezig plannen uit te werken voor een rehabilitatie van deze oude wijk, waarbij als centraal uitgangspunt is gekozen voor wat wordt genoemd „het primaatschap van het wonen”. In dit kader is blijkens de *Nota uitgangspunten en doelstellingen* 6) al gekozen voor een vermindering van het aantal bedrijven in Bottendaal, waarbij een maximum- en een minimumvariant zijn opgesteld. De minimumvariant dient volgens de opstellers binnen tien jaar te worden gerealiseerd, terwijl de maximumvariant niet in haar geheel hoeft te worden uitgevoerd maar ook „in onderdelen” aan het minimum kan worden toegevoegd. Het is niet duidelijk hoe de selectie van de te verdwijnen bedrijven heeft plaatsgevonden. Waarschijnlijk hebben hierbij vooral stede-bouwkundige criteria een rol gespeeld.

Zoals reeds in het voorgaande is uiteengezet, kan een kosten-batenanalyse een belangrijk hulpmiddel vormen bij het nemen van het besluit welk programma van vermindering van bedrijvigheid in Bottendaal dient te worden uitgevoerd. In het onderstaande overzicht is aangegeven welke effecten voor de betrokken partijen in ieder geval bij de kosten-batenanalyse in beschouwing dienen te worden genomen en zoveel mogelijk moeten worden gekwantificeerd.

Effecten voor de bewoners:

1. geringere milieuaantasting in de wijk;
2. vergroting van woonmogelijkheden;
3. aangename woonomgeving door beter voorzieningsniveau e.d.

Effecten voor het personeel van de bedrijven:

1. verlies of vermindering van werkgelegenheid;
2. verschil in pendeltijden en pendelkosten;
3. beterè werkomstandigheden op de nieuwe vestigingsplaats.

Effecten voor de bedrijven:

1. kosten van de verplaatsing (inclusief onderbreking van de productie);

2. efficiëntere productie op de nieuwe vestigingsplaats;
3. betere toegankelijkheid van de bedrijven.

De uiteindelijke uitkomst van de analyse dient in ieder geval een positief saldo (of beter gezegd een niet-negatief saldo) op te leveren alvorens pogingen te ondernemen de verplaatsing te realiseren. Zoals reeds gezegd, dient deze verplaatsing te worden geëffectueerd door een „overheveling” van de baten van de bedrijfsverplaatsing (voor de wijkbewoners) naar degenen, die de kosten dragen (eigenaren en werknemers van de bedrijven). Hiervoor is een z.g. inkomensoverdracht door de overheid beslist een voorwaarde. Een deel van de door de bedrijven te ontvangen vergoeding zal weer dienen te worden doorgeschoven naar het personeel in de vorm van tegemoetkomingen bij ontslag, reis- en verhuiskostenvergoedingen e.d. De eventuele vergrote bebouwingmogelijkheden zullen voor de gemeentelijke overheid weer kunnen resulteren in opbrengsten van te verkopen of te verhuren terreinen.

Het zou op de weg van de gemeente Nijmegen liggen een dergelijke analyse te doen plaatsvinden, niet alleen om na te gaan of de juiste beslissing wordt genomen, maar vooral ook om harde argumenten te vinden om financiële bijstand van het rijk bij deze operatie te verkrijgen.

Zoals uit het voorgaande is gebleken, is het niet zeker wat van het verschil tussen maximum- en minimumvariant op het stuk van bedrijfsverplaatsing in de komende tien jaar zal worden uitgevoerd. Deze onzekerheid zal voor de betrokken bedrijven de neiging tot investeren sterk doen afnemen. Uiteraard is dit niet bevorderlijk voor de werkgelegenheids-situatie, die in het Nijmeegse reeds thans bepaald zorgelijk moet worden genoemd 7). Een duidelijk en gefaseerd programma ten aanzien van bedrijfsverplaatsingen, met vooral een voor de kleinere bedrijven intensieve begeleiding van overheidswege ten einde bedrijfssluitingen en verlies van arbeidsplaatsen zoveel mogelijk te voorkomen, zal daarom nodig zijn om een belangrijk deel van de negatieve invloed van deze onzekerheid op de geneigdheid tot investeren weg te nemen.

In het voorgaande is er impliciet van uitgegaan dat de keuze voor het primaatschap van het wonen een juiste is. In dit verband kan de vraag worden opgeworpen of bij deze beslissing voldoende aandacht is besteed aan de gewenste ontwikkeling van de werkgelegenheid in de regio (en in de gemeente), aan de broedplaatsfunctie die Bottendaal kennelijk vervult en aan de noodzakelijke ontwikkeling van centrumgebonden activiteiten. Een breed opgezet werkgelegenheids-onderzoek, wellicht een zoals in oktober 1976 is gestart door het Stadsgewest, de gemeente Nijmegen en de Kamer van Koophandel aldaar, zou het inzicht in de te berde gebrachte problematiek kunnen verdiepen.

J. A. van der Vlist

4) Zie L. H. Klaassen en A. C. P. Verster, *Kosten-batenanalyse in regionaal perspectief*, Groningen, 1974.

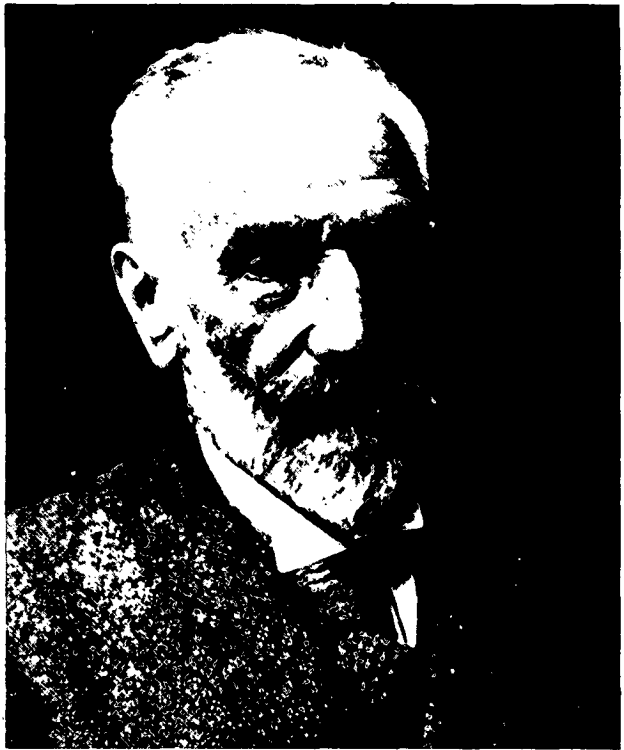
5) Volgens gegevens van de gemeente Nijmegen, opgenomen in *Toetsingskader Project Bottendaal*.

6) *Nota uitgangspunten en doelstellingen*, gemeente Nijmegen, mei 1978.

7) In de regio Nijmegen bedroeg de werkloosheid in 1976: 9,3%. Voor de gemeente Nijmegen werd zelfs 11,3% in hetzelfde jaar getoet. Deze cijfers zijn ontleend aan *De sociaal-economische problematiek in de regio Nijmegen*, een publikatie van het Stadsgewest Nijmegen, de gemeente Nijmegen, de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Nijmegen en omstreken, november 1977.

Met ESB een beter economisch-politiek inzicht

Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926)

Francis Ysidro Edgeworth werd geboren op het Ierse kasteeltje Edgeworthstown House als telg van een oud adellijk geslacht dat zich hier onder de regering van Elisabeth gevestigd had. Hoewel hij de vijfde zoon van een zesde zoon was, erfde hij uiteindelijk toch als een der laatsten van zijn geslacht in 1911 het familielandgoed. Hij is er — hoewel hij het goed liet verzorgen — echter nooit gaan wonen.

Edgeworth zelf zou als verstokte vrijgezel ook geen nakomelingen achterlaten. Keynes, die hem zeer goed gekend heeft, schrijft hierover: „Edgeworth was never married; but it was not for want of susceptibility. His difficult nature, not his conception of life, cut him off from a full intimacy in any direction. He did not have as much happiness as he might have had”. Edgeworth zelf heeft eens gekserend gezegd dat „large scale enterprises such as treatise and marriage” hem niet aanspraken.

Men kan zich Edgeworth voorstellen als een enigszins excentrieke, op zichzelf staande, wat introverte geleerde met een groot gevoel voor humor en een zekere artistieke aanleg; uiterst hoffelijk — op het kunstmatige af —, altijd tot in de puntjes gekleed, reizend van clubs naar vergaderingen en eengelegenheden en studierend in openbare bibliotheken — o.a. die van het British Museum, waar Marx voor hem zoveel uren heeft doorgebracht. Voor zich zelf had hij weinig nodig. Van persoonlijk bezit verwachtte hij alleen maar zorgen. De grote, internationaal gerespecteerde geleerde had eigenlijk geen eigen huis — hij huurde bijna een halve eeuw twee eenvoudig ingerichte kamers te Oxford —, geen eigen briefpapier en zelfs geen eigen boeken. Dit laatste doet vreemd aan bij iemand als Edgeworth die niet alleen een eigen bibliotheek gemakkelijk kon betalen, maar die ook enorm veel las.

Edgeworth sprak en las in vele talen. Zijn moeder, van wie hij ook zijn mediterrane uiterlijk erfde was Spaanse, dochter van een politiek vluchteling, die de vader van Edgeworth, als zestienjarige meisje toevallig in het Brits museum ontmoette en binnen drie weken trouwde. Naast Spaans sprak Edgeworth Latijn, Grieks, Italiaans, Frans en Duits. Via het Duits schijnt hij met zijn grote aanleg voor talen ook het Nederlands enigszins beheerst te hebben, getuige een boekbespreking van het Leerboek der staathuishoudkunde van Pierson (waarvoor hij overigens veel waardering had).

Na een voorspoedige studie waarbij de klassieke en moderne talen een hoofdrol speelden, maar waarvan ook de statistiek, wiskunde en politieke economie een onderdeel vormden, ging Edgeworth — breed georiënteerd als hij was — werken bij een advocatenkantoor. Hij behaalde in Durham zijn doctoraat rechtswetenschappen. Binnen enkele jaren leidden zijn intellectuele gaven en zijn brede interesse hem weer in een andere richting en werd hij docent in de Engelse taal en literatuur, in de logica en vervolgens via zijn belangstelling voor het utilitarisme professor in de politieke economie te Londen. In 1891 werd hij gevraagd naar Oxford te komen, waar hij tot zijn emeritaat zou blijven.

Als econoom heeft Edgeworth in contact gestaan met vele leidende economen van zijn tijd. Wanneer buitenlandse

economen Engeland bezochten, konden zij altijd bij de gastvrije Edgeworth met zijn „strong feeling for solidarity of economic science throughout the world” (Keynes) terecht. Hij stak veel tijd in het aanmoedigen van jong talent. T. W. Hutchison schrijft over zijn economisch denken: „As a Benthamite Edgeworth held that „the principle inquiries in social science may be viewed as maximum problems”. He saw economic problems as maximum allocation problems similar in form to the problem of distributing „a given quantity of fuel so as to obtain the greatest possible quantity of available energy among a given set of engines which differ in efficiency”. His analogies, in fact, tend to be taken from the physical sciences”.

Op zijn economisch denken heeft in eerste instantie Jevons een grote invloed gehad. De invloed van Marshall, voor wie Edgeworth een grote bewondering had en met wie en wiens vrouw zich een hechte vriendschap ontwikkeld heeft, kwam pas later. Beide geleerden vervlochten in hun economisch denken wiskunde en ethiek. Keynes die beiden goed kende, zag echter een groot verschil: „Marshall's interest was intellectual and moral, Edgeworth's intellectual and aesthetic. Edgeworth wished to establish theorems of intellectual and aesthetic interest, Marshall to establish maxims of practical and moral importance”.

Hoewel Edgeworth geen uitgesproken opleiding had op wiskundig terrein (hij noemt zich ook een amateur), hetgeen zich uitte in een gemis aan techniek, had hij een grote wiskundige aanleg. Bij zijn voorliefde voor de wiskundige aanpak ziet hij ook wel gevaren: „For this same symbolspeech, so harsh and crabbed as compared with literary elegance, is gifted with magical charm to win coy truth; the brief and broken language which the love of abstract truth inspires, no doubt foolishness to those who have no sympathy with that passion”.

De geschriften van Edgeworth (een drietal boeken en een dertigtal verhandelingen alsmede een groot aantal artikelen en reviews) zijn dan ook meestal wiskundig van opzet. De verbale briljante stijl wordt hier en daar aangevuld door citaten uit het Grieks en Latijn en drukt af en toe grote humoristische gaven uit. Zij is voor velen daarom niet altijd gemakkelijk leesbaar.

Zijn eerste boek *New and old methods of ethics* (1877) bestaat grotendeels uit een discussie over de kwantitatieve

problemen die ontstaan bij het pogen de utilitaristische idealen op kwantitatieve basis te funderen. De eerste, grootste en waarschijnlijk beste bijdrage op economisch gebied was het 150 pagina's tellende *Mathematical psychics: an essay on the application of mathematics to the moral sciences* (1881) waarin hij voor het eerst indifferentiecurven en zijn bekende contractcurven gebruikt. Edgeworth betoogde dat er geen numerieke gegevens nodig waren in de Sociale Wetenschappen om met wiskunde te kunnen werken. Hij vat de kern in prachtig proza: „Atoms of pleasure are not easy to distinguish and discern; more continuous than sand, more discrete than liquid; as it were nuclei of the just perceivable, embedded in circumambient semi-consciousness. . . . We cannot count the golden sands of life; we cannot number the „innumerable smile“ of seas of love, but we seem to be capable of observing that there is here a greater, there a less, multitude of pleasure-units, mass of happiness; and that is enough”. Stelde Edgeworth in dit boekwerk nog optimistisch „at least the conception of man as a pleasure machine may justify and facilitate the employment of mechanical terms and mathematical reasoning in social science”, toch bleek het terrein van de „mathematical psychic” minder mogelijkheden te bieden dan in eerste instantie aangenomen werd. Het meten en vergelijken van nut en ethische waarden geeft grote problemen.

Edgeworth ging zich vervolgens meer op het terrein van de waarschijnlijkheidsrekening bewegen. In 1887 kwam zijn laatste op zich zelf staande boek uit: *Metrika, or the method of measuring probability and utility*, dat echter, ook volgens Edgeworth zelf, lang niet die kwaliteit had die het zou moeten hebben. Edgeworth verplaatst zijn werkterrein meer naar artikelen op technisch statistisch gebied. Een van de nalatenschappen hiervan is zijn veel besproken „generalised law of error”. Het laatste terrein waar Edgeworth uiteindelijk zijn

werkzaamheid op richtte was dat van de indexcijfers.

Tijdens zijn leven zijn Edgeworth vele eerbewijzen ten deel gevallen. Hij was „fellow of all souls”, twee maal president van de economische sectie van de *British Association*, president van de *Royal Statistical Society*, vice-president van de *Royal Economic Society* en fellow of the *British Academy*.

Het meest is Edgeworth wel bekend geworden als redacteur van het *Economic Journal*. Op dit blad heeft hij van het begin af, gedurende 37 jaar, duidelijk zijn stempel gezet. Hier toonde hij duidelijk zijn capaciteit als manager. Naast een zakeninstinct bleek hij hier ook een gevoel voor drukfouten te hebben (niet bij zijn eigen artikelen) en verhoogde hij de leesbaarheid van het blad door onvermoeibaar aan te dringen op kortheid en actuele onderwerpen.

In 1925 smaakte de bescheiden Edgeworth de voldoening dat de *Royal Economic Society* onder zijn eigen redacteurschap zijn *Collected economic papers* wilde uitgeven. Het enorme succes van deze driedelige uitgave en de blikken van waardering van de gehele wereld spraken voor zich zelf.

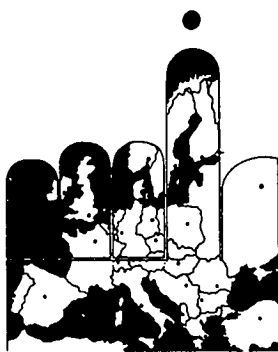
Bij het bereiken van zijn tachtigste verjaardag wilde Edgeworth, die bang was dat ouderdom in verband zou worden gebracht met seniliteit en onbekwaamheid, niet dat hier veel ophef van gemaakt werd. Zijn ouderdom ging overigens gepaard met een uitstekende gezondheid, zowel fysiek (ook na zijn zeventigste beklom hij nog bergen) als geestelijk. Als laatste van een uitstervend geslacht werkte Edgeworth, enigszins vreemd in een vernieuwde wereld, door tot het einde. Keynes, die als mederedacteur van het *Economic Journal* nog na het nieuws van Edgeworth's dood redactionele kopij ontving, schreef:

„An age that melts in unperceiv'd decay
And glides in modest innocence away”

H. M. Becker

Vacatures

Functie:	Blz.:	Functie:	Blz.:
<i>ESB van 22 november</i>			
Planologisch onderzoeker (m/v) voor de afdeling Stedebouw van het bedrijf Openbare Werken van de Gemeente Zeist	II	Academicus t.b.v. verschillende studies betreffende ruimtelijke processen bij het Planologisch Studiecentrum TNO te Delft	1231
Wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.) t.b.v. de Hoofdafdeling Financiële Statistiek, Afdeling Financien van Ondernemingen voor het Centraal Bureau voor de Statistiek	II	Bedrijfseconomisch Stafmedewerker t.b.v. de sector Administratie c.a. bij het Gemeentelijk Energiebedrijf te Dordrecht	1231
Bedrijfseconoom (m/v) bij de vakgroep Economie en Openbare Financien van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit Groningen	III	Statistisch medewerker (m/v) bij het Gemeentelijk Energiebedrijf te Den Haag	1232
Wetenschappelijk (hoofd)medewerker kwantitatieve methoden (m/v) bij de Interfaculteit Bedrijfskunde van het Interuniversitair Instituut Bedrijfskunde te Delft	IV	Statistisch medewerker (HBO-niveau) t.b.v. de afdeling Economisch Onderzoek bij de Vereniging van Exploitanten van Gasbedrijven in Nederland (VEGIN) te Apeldoorn	1233
<i>ESB van 29 november</i>			
Hoofd Subbureau Economische aangelegenheden (m/v) met een voltooide universitaire opleiding in de economische wetenschappen voor Gedeputeerde Staten van de Provincie Zeeland te Middelburg	1224	Chef afdeling Financiële Verhouding t.b.v. de Directie Financien Binnenlands Bestuur van het Ministerie van Binnenlandse Zaken	1235
Wetenschappelijk onderzoeker openbare financien (m/v) t.b.v. het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sector, Economisch Instituut van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid bij de Rijksuniversiteit te Leiden	1230	Hoofd Bureau algemeen beleid, tevens plaatsvervangend chef van de Afdeling Financiële Verhouding bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken	1235
Econoom of Jurist t.b.v. het overlegorgaan van de Nederlandse Voedsel- en Agrarische Industrie (VAI) van het VNO te Den Haag	1230	Secretaris (m/v) t.b.v. de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR) bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen	1235
		Systeemontwerper met administratieve achtergrond bij het Academische Ziekenhuis te Leiden	1236
		Twee beleidsmedewerkers (m/v): A. een academicus (bij voorkeur een econoom of bedrijfskundige) met ten minste enige onderzoekervaring; B. een HEAO-er of iemand met gelijkwaardige opleiding bij de Rijksuniversiteit te Utrecht	II
		Hoofd wiskundige applicaties t.b.v. het directoraat Automatisering bij de Centrale Rabobank te Zeist	III

Een balans van de Lomé-conventie (II)

Industriële samenwerking en financiële bijstand

DRS. E. A. MANGÉ

De heronderhandelingen op basis van de eerste Conventie van Lomé staan volop in de belangstelling. Met het oog hierop proberen we een balans op te maken van de eerste overeenkomst tussen de EG en de z.g. ACS-landen. Nadat in de vorige bladwijzer (25 oktober) de handelsbetrekkingen en Stabex werden onderzocht, komen in dit artikel een aantal andere aspecten van de Lomé-conventie aan bod: de industriële en technische samenwerking en de ontwikkelingshulp.

Financiële samenwerking

In de Lomé-overeenkomst werden 3.390 mln. ERE beschikbaar gesteld voor financiële en technische samenwerking, namelijk:

- Europees Ontwikkelingsfonds (EOF): 3.000 mln. ERE voor
 - financiële samenwerking: 2.625 mln. ERE, waarvan 2.100 mln. giften; 430 mln. bijzondere leningen; 95 mln. risicodragend kapitaal;
 - Stabex: 375 mln. ERE;
- Leningen uit eigen middelen van de Europese Investeringsbank (EIB): 390 mln. ERE.

In vergelijking met vroegere associatie-overeenkomsten was er een forse stijging:

eerste overeenkomst:	485 mln. r.e.
Jaodé I:	730 mln. r.e.
Jaodé II:	928 mln. r.e.
Lomé:	3.390 mln. ERE 1).

Nochtans bedragen de Lomé-middelen nog geen 40% van wat de ACS-landen aanvankelijk vroegen (8.000 mln. ERE). De EG verklaarde deze beperking met een beroep op interne moeilijkheden en de economische recessie 2), maar wees er tevens op dat tóch tegemoet werd gekomen aan de eis dat de geassocieerde Afrikaanse Staten en Madagascar (GASM) hun rechten zouden behouden en dat nieuw aangesloten landen dezelfde voordelen zouden verwerken. Op een per capita basis blijkt inderdaad de Lomé-conventie overeen te stemmen met de financiële voorzieningen in de vorige overeenkomst, maar

dit is niet meer het geval indien met de inflatie rekening wordt gehouden: in constante prijzen is de per capita hulp in Lomé 25% beneden het niveau van Jaodé II 3). Dit wordt evenwel geneutraliseerd door het feit dat het vierde EOF pas een jaar na de ondertekening van de Conventie in werking trad en de hulp bijgevolg over vier in plaats van over vijf jaar moet worden gespreid 4).

De lidstaten dragen in de volgende verhouding tot het vierde EOF bij: Duitsland en Frankrijk 25,95%, Verenigd Koninkrijk 18,1%, Italië 12%, Nederland 7,95%, België 6,25%, Denemarken 2,4%, Ierland 0,6% en Luxemburg 0,2%. Deze bijdragen vertegenwoordigen ongeveer 20% van de openbare ontwikkelingshulp van de lidstaten. Niet alleen is dit betrekkelijk gering, maar bovendien zijn er geen aanduidingen dat de toename van de EG-hulp in het kader van Lomé zou hebben geleid tot een stijging van de totale ontwikkelingshulp van de lidstaten. In sommige lidstaten (zoals in Groot-Brittannië) 5) ging deze in ieder geval gepaard met een relatieve daling van de bilaterale hulp aan de ACS-landen 6).

Bovendien, onder Lomé is er een verdere relatieve daling van de financiële bijstand met een giftkarakter:

EOF ₁	100%
EOF ₂	85%
EOF ₃	81%
EOF ₄	70% (exclusief Stabex).

De leningen en het risicodragend kapitaal vertegenwoordigen in de Lomé-overeenkomst 27%, tegenover 19% in de vorige overeenkomst. Daar staat tegenover dat de leningsvoorwaarden werden verzacht, maar deze zijn toch nog minder gunstig dan die voor leningen van de

International Development Association 7).

Ten slotte is een belangrijk aspect van de financiële bijstand de binding ervan aan de aankoop van goederen en diensten in het ACS-EG-gebied. In vergelijking met de Jaodé-overeenkomst (waarin de hulp gebonden was aan de EG-markt) 8) is er weliswaar een verbetering, maar toch kan dit de ACS-landen nog sterk hinderen de benodigde goederen zo goedkoop mogelijk te verwerven. Bovendien is de verbetering eerder theoretisch: over het algemeen worden investeringsgoederen niet in de ACS-landen geproduceerd, zodat deze toch op Europese firma's zijn aangewezen. Bestaan voor bepaalde producten toch ACS-leveranciers, dan is het weinig waarschijnlijk dat ze even competitief zullen zijn als de EG-ondernemingen. Weliswaar krijgen de ACS-ondernemin-

1) Rekening moet worden gehouden met het feit dat de rekeneenheden waarin de bedragen van de overeenkomst van Lomé zijn uitgedrukt (ERE), niet gelijk zijn aan de rekeneenheden van Jaodé: terwijl de Jaodé-bedragen moeten worden omgerekend tegen f. 3,62, is de (fluctuerende) waarde van de ERE ongeveer f. 2,75.

2) M. B. Dolan, *The Lomé Convention and Europe's relationship with the Third World: a critical analysis*, *Journal of European Integration*, mei 1978, blz. 379.

3) D. Wall, *The European Community's Lomé Convention*, Trade Policy Research Centre, Londen, 1976, blz. 13.

4) R. Sharp, *EEC/ACP: one more time? A critical guide to renegotiation of the Lomé Convention*, Euro Action — Acord, Amsterdam, augustus 1978, blz. 24.

5) M. B. Dolan, op.cit., blz. 380-381.

6) Trouwens, al vertoont de openbare ontwikkelingshulp van de lidstaten een jaarlijkse stijging, dit is niet het geval in constante prijzen: zie de door de Commissie gepubliceerde gegevens in antwoord op Schriftelijke vraag 1246/77, P.b., C 164/78, blz. 17-18.

7) Lomé: looptijd van de lening: 40 jaar; interest: 1%; uitstel van betaling: 10 jaar; IDA: looptijd: 50 jaar; interest: 0,75% voor de dienstkosten; uitstel: 10 jaar. Zie *Development Cooperation, OECD Review 1975*, blz. 147-148.

8) Tijdens de vorige associatie-overeenkomsten vloeide gemiddeld 80% van de verstrekte fondsen terug naar de EG, waarvan ongeveer de helft naar Frankrijk.

gen een prijspreferentie van 10% in aanbestedingen van projecten van minder dan 2 mln. ERE, maar het blijkt op geen enkele wijze dat hierdoor hun concurrentievermogen voldoende wordt opgetrokken. Trouwens, er bestaat geen verklaring voor de beperking tot kleinere projecten, behalve om er zeker van te zijn dat de grotere — en meest winstgevendende — naar EG-ondernemingen zullen toevloeden 9).

De hulpverlening

De EOF-middelen zijn niet volledig beschikbaar voor overdracht naar ACS-landen. In de eerste plaats dienen de administratieve kosten ermee te worden betaald. Weliswaar was dit onder de vorige overeenkomsten ook het geval, maar onder de Lomé-overeenkomst zijn deze aanzienlijk gestegen, o.m. omdat in ieder ACS-land een „executive agent” van de EG aanwezig moet zijn om toe te zien op de uitvoering van de projecten en, indien daartoe verzocht, te helpen bij de voorbereiding van de projectvoorstellen. Verder moeten alle financiële gevolgen van bepalingen van de Lomé-conventie met EOF-middelen betaald worden: het bevorderen van de handel en industriële ontwikkeling, de kosten van het Centrum voor Industriële Ontwikkeling 10), het Stabexfonds, de uitzonderlijke hulp (bijvoorbeeld voor natuurrampen), de controle-uitgaven (100 mln. ERE) 11) en de 3%-interestsubsidie voor leningen van de EIB. Het totale bedrag van deze kosten is niet precies bekend, maar geschat kan worden dat hierdoor 25 à 30% van de EOF-middelen in beslag wordt genomen.

Inclusief de uitbetalingen voor Stabex en regionale samenwerking was eind februari 1978 ongeveer 1.221 mln. ERE van de financiële middelen vastgelegd. Dit komt neer op 40% van het voorziene bedrag en is in overeenstemming met het tijdschema. Echter, slechts ¼ hiervan — of 10% van het totale bedrag — werd effectief uitbetaald 12), grotendeels als gevolg van zowel het uitvoeringstempo van de goedgekeurde projecten als de complexe projectevaluatie die de EG eist: er bestaat dus een duidelijke behoefte aan een vereenvoudiging van de procedures 13).

De voornaamste ontvangers waren Kenia en Tanzania (elk 69 mln. ERE), Niger (68 mln.), Ethiopië (62 mln.) en Rwanda (61 mln.). In vergelijking met de vorige associatie-overeenkomsten is er een duidelijke verschuiving ten gunste van de minst ontwikkelde ACS-landen. Dit komt trouwens ook op andere gebieden tot uiting: 96% van hun ontvangsten hadden een giftkarakter, terwijl dit percentage voor de andere ACS-landen slechts 60 was. Anderzijds kreeg Equatoriaal Guinea slechts 30.000 ERE, terwijl Oeganda slechts een fractie ontving van de toegestane 50 mln. ERE. Is dit

een de facto sanctie door de EG op grond van inbreuk op de mensenrechten 14) (hoewel geen enkele bepaling in de Lomé-conventie dit wettigt)?

Wat de verdeling naar sectoren betreft, iets meer dan 50% van de toegestane overdrachten is bestemd voor landbouw- en industriële projecten, 26% voor transport en communicatie, 17% voor sociale ontwikkeling (inclusief gezondheidszorg, onderwijs en scholing, watervoorziening) en 1,5% voor handelsbevordering. Dit betekent een opmerkelijke verschuiving ten opzichte van de vroegere overeenkomsten. Voor de periode 1958-1974 was de verdeling immers als volgt 15):

transport en communicatie	37%
plattelandontwikkeling	30%
onderwijs en scholing	13%
woningen en gebouwen	7%
gezondheidszorg	5%
industrie	5%

Voor de grotere nadruk op industriële projecten, die thans bijna 20% van de vastgelegde overdrachten vertegenwoordigen, is opvallend: de prioriteiten worden immers in belangrijke mate bepaald door de bepalingen inzake industriële samenwerking (zie verder). Maar anderzijds zijn weinig EOF-middelen gericht op de ontwikkeling van de verwerkende industrie die in concurrentie zou kunnen komen met de EG-industrie. Immers, in de Lomé-overeenkomst staat ook het complementariteitsbeginsel centraal, volgens hetwelk de ACS- en EG-economieën elkaar dienen aan te vullen. De meeste industriële projecten hebben dan ook betrekking op energie of de produktie van goederen voor lokale of regionale consumptie.

Ongeveer ⅓ van de EOF-middelen ging naar plattelandontwikkeling, maar 40% daarvan heeft betrekking op 47 relatief grote agro-industriële projecten. Er is een opmerkelijke concentratie op exportprojecten (katoen, palmnoten, koffie en thee). De bewering van de Commissie dat in de Lomé-overeenkomst meer nadruk zou worden gelegd op de voedselproductie voor lokale behoeften 16), komt hierdoor wel op losse schreeven te staan.

Ten slotte moet nog worden gewezen op een aantal vernieuwingen in de Lomé-conventie. In de eerste plaats betreft dit de financiering van kleine projecten die beantwoorden aan de ontwikkelingsbehoeften van lokale gemeenschappen (waterputten en -leidingen, silo's, landbouwwegen, lagere scholen enz.). Een bedrag van 20 mln. ERE werd hiervoor voorzien en in haar verslag over het beheer van de financiële en technische samenwerking in 1977 drukte de Commissie reeds haar tevredenheid uit over dit experiment. Daarnaast zijn ook speciale maatregelen voorzien voor de financiering van kleine en middelgrote ondernemingen en voor de behandeling

van de minst ontwikkelde ACS-landen.

Een andere vernieuwing is de actieve houding van de EG met betrekking tot financiële steun aan regionale samenwerkingssakkoorden tussen de ACS-landen onderling: 10% van de EOF-middelen is hiervoor uitgetrokken. Deze specifieke toewijzing werd voorzien, omdat in het verleden de GASM vaak de vrees hadden uitgedrukt dat in geval van een regionale overeenkomst ze minder zouden ontvangen voor hun eigen nationale projecten 17). De ervaring van de eerste twee jaren is, dat enerzijds het voorziene bedrag te gering is (de aanvragen waren 20 tot 50 maal zo groot als de toewijzing 18)) en dat anderzijds de tenuitvoerlegging ervan niet zonder moeilijkheden is verlopen. In het bijzonder wordt gewezen 19) op de slechte voorbereiding van de regionale investeringsprojecten, moeilijkheden in verband met de coördinatie en het grote aantal projecten dat cofinanciering vereist, waarvoor de gelden moeilijk bijeen te brengen zijn.

Industriële samenwerking

Een belangrijke nieuwigheid in de Lomé-conventie wordt gevormd door de artikels met betrekking tot de industriële ontwikkeling van de ACS-landen, zoals samengebracht in het hoofdstuk betreffende de industriële samenwerking. Ze kunnen zelfs als het kernstuk van de Conventie worden beschouwd, aangezien de meeste andere onderdelen (zoals handelsbevordering, het EOF en Stabex) expliciet in het teken ervan worden geplaatst. Vaak wordt dan ook naar voren gebracht dat de Lomé-overeenkomst in belangrijke mate tegemoet komt aan de eis van de ontwikkelingslanden om een groter aandeel van de wereldproductie

9) M. B. Dolan, op.cit., blz. 381.

10) De exploitatiekosten in 1977 en 1978 van het CID bedroegen 3,5 mln. ERE.

11) De ACS-landen hadden gevraagd deze post te financieren door middel van de EGBegroting, maar dit verzoek werd verworpen.

12) Voorzien is dat eind 1978 23% zal zijn uitbetaald: Schriftelijke vraag 128/78, *Pb*, C 164/78, blz. 46.

13) Op 21 november 1977 heeft de EG-Raad ingestemd met een vereenvoudigde procedure voor de goedkeuring van kleine projecten.

14) R. Sharp, op.cit., blz. 25.

15) K. Steel, *Kritische beschouwingen over de Lomé-overeenkomst*, Interfacultair Studiecentrum voor Ontwikkelings-samenwerking, Rijksuniversiteit Gent, januari 1976, blz. 18, wijst erop dat dit het gevolg is van de jarenlange bezetting van DG 8 door Franse oud-kolonialen, die op EG-niveau het Franse beleid inzake ontwikkelings-samenwerking toepasten.

16) R. Sharp, op.cit., blz. 26.

17) K. Steel, op.cit., blz. 19.

18) M. B. Dolan, op.cit., blz. 382.

19) *Verslag van de Commissie over het beheer van de financiële en technische samenwerking in 1977, in het kader van de overeenkomst van Lomé*, blz. 5 (toegevoegd aan het Tweede Jaarverslag van de ACS-EG-Raad van Ministers, Brussel, 14 maart 1978).

en -handel te verwerven (nl. 25% van de wereldproductie in het jaar 2000, zoals geëist op de UNIDO-conferentie te Lima van maart 1975).

Reeds in de vorige paragraaf werd gewezen op de implicatie hiervan voor de overdracht van EOF-middelen. Anderzijds moet worden opgemerkt dat de specifieke voorschriften — m.n. die met betrekking tot de industriële diversificatie, de technologie-overdracht, het uitwisselen van informatie, contacten tussen industriëlen enz. — zeer vaag zijn. In EG-kringen wordt er trouwens op gewezen dat het meest kenmerkende aspect van de voorschriften inzake industriële samenwerking zich in wezen beperkt tot hun afzonderlijke behandeling in de Lomé-overeenkomst 20).

Twee specifieke instrumenten voor het bevorderen van de industriële coöperatie zijn voorzien: het Comité voor Industriële Ontwikkeling en het Centrum voor Industriële Ontwikkeling (CID). Daar beide instellingen pas in de loop van vorig jaar werden opgericht, is het nog te vroeg om hun werking en invloed te evalueren. Niettemin bestaat er reeds een zeker misnoegen omtrent de werking van het CID en vooral een verwarring over de werkelijke doeleinden ervan 21).

Volgens de Lomé-conventie is de taak nochtans duidelijk: verzamelen en verspreiden van alle relevante informatie over de voorwaarden en mogelijkheden voor industriële samenwerking, het verrichten van studies betreffende de industriële ontwikkeling van de ACS-landen, het organiseren en vergemakkelijken van industriële contacten en meetings, het helpen ontdekken van de mogelijkheden voor industriële training en toegepast onderzoek in de EG- en de ACS-landen (art. 36). Maar in 1977 stelde de Commissie dat het CID als voornaamste opdracht heeft „Europese industriëlen te stimuleren bij het uitvoeren van bepaalde industrieprojecten” 22), hetgeen toch een totaal andere optiek is. Dit sluit trouwens aan bij de vaak gehoorde kritiek dat de bepalingen inzake industriële samenwerking in de eerste plaats gericht zijn op het scheppen van een gunstig investeringsklimaat voor EG-ondernemingen. De Commissie wilde overigens in de Conventie een algemene clause inlassen, die passende onthaal- en werkvoorwaarden voor Europese industriëlen zou waarborgen, maar dit stuitte op fel verzet van de ACS-landen. Achteraf waarschuwde de Commissie evenwel: „in practice it is obvious that initial advantages provided for foreign firms by the host countries ... are not the most important factor. The attitude of the Europeans is much more likely to be determined by considerations of stability and security” 23).

De voorstellen van EG-zijde om in de nieuwe conventie, naast een gedragscode met betrekking tot buitenlandse investeringen een ACS-waarborg te verkrijgen

voor de bescherming van EG-investeringen, in het bijzonder in de mijnbouw 24), brengt dit opnieuw volop in het daglicht. Een argument dat door de EG ingeroepen wordt, is dat een dergelijke garantie ertoe zou kunnen bijdragen de dalende investeringstrend in de ontwikkelingslanden te stoppen 25).

In verband met de wenselijkheid van het aanmoedigen van private investeringen in de ACS-landen, werpt zich de vraag op, zoals in een advies van de SER 26), naar het probleem van een industriële ontwikkeling, die onder abnormale arbeidsvoorwaarden plaatsvindt. Ook Commissielid Cheysson heeft zich onlangs hierover uitgelaten: voor landen die de ILO-conventie ter zake (o.a. verbod op kinderarbeid in de industrie beneden de 14 jaar, beperking van de werkweek tot 48 uur) niet naleven, zouden de handelsvoordelen en financiële hulp worden opgeschort. Naast het vraagstuk van inmenging in de soevereine rechten van een staat, doet zich ook de vraag stellen of hierdoor de mogelijkheid van een al dan niet willekeurige discriminatie niet wordt geschapen, al levert het Commissie-voorstel om eventuele

**Deze rubriek wordt verzorgd
door het Europa Instituut
van de Rijksuniversiteit Leiden**

klachten te laten onderzoeken door het ILO en een overlegprocedure met het betrokken land in te stellen, wel een zekere waarborg.

Het CID kreeg al heel wat kritiek ten aanzien van bepaalde prioriteiten m.b.t. industrialisatie. Zo bijvoorbeeld met betrekking tot de voorstellen om de productie van kwartsuurwerken en telefoons te bevorderen in de vrijhandelszone van Dakar 27). In de eerste plaats kan men zich terecht afvragen welke ontwikkelingsvoordelen de bevordering van industrieën die uitsluitend op de export gericht zijn, in dergelijke zones voor het ACS-land in kwestie meebrengt. Bovendien gaan in de EG-bureaucratie meer en meer stemmen op om de handelspreferenties voor goederen afkomstig uit deze zones te beknotten. Vaak gebruiken multinationale ondernemingen immers dergelijke zones om de EG-regelingen te omzeilen. Vandaar ook de markante verschuiving van hun activiteit de laatste jaren van de vrijhandelszones van Zuidoost-Azië naar het Lomé-gebied (Mauritanië, Senegal) en andere landen waarmee de EG akkoorden heeft afgesloten (Tunesië).

Een belangrijk nadeel met betrekking tot het stimuleren van de industriële ontwikkeling van de ACS-landen vormt zonder twijfel het ontbreken van voorschriften inzake een herstructurering van de EG-industrie. Hoewel de ACS-landen dit reeds bij het begin van de heronder-

handelingen ter sprake brachten, mag vrijwel zeker verwacht worden dat, vooral onder de huidige omstandigheden, de lidstaten weinig verder zullen willen gaan dan een intentieverklaring over een nieuwe internationale arbeidsverdeling 28). Weliswaar heeft de Commissie een adviesgroep van deskundigen opgericht om deze problematiek grondig te bestuderen en passende voorstellen te doen, maar of de conclusies van deze werkgroep hun neerslag zullen vinden in de nieuwe Conventie, valt te betwijfelen. Immers, zowel de lidstaten als de Commissie hebben reeds benadrukt dat het complementariteitsprincipe gehandhaafd moet blijven in een nieuwe overeenkomst.

Deze concretisering van de aloude idee van „Eurafrique” impliceert evenwel, dat de EG zich steeds zal verzetten tegen de oprichting en ontwikkeling van ACS-industrietakken die reeds in de EG bestaan (textiel, staal), zodat de ACS-landen (opnieuw) in een rol van leveranciers van grondstoffen en niet-Europese eindproducten worden gedwongen. Niet alleen zijn de ACS-landen verre van gelukkig met deze gang van zaken en eisen zij concrete en grotere inspanningen van de EG met het oog op diversificatie en herstructurering van hun economieën 29), maar ook wensen ze in dit verband speciale maatregelen met betrekking tot de overdracht van technologie 30). Bovendien, zoals Van Dam terecht opmerkt 31), heeft het complementariteitsbeginsel niet alleen belangrijke consequenties voor de associatielanden, maar ook voor de niet-geassocieerde ontwikkelingslanden: het kan er immers toe leiden dat de bestaande uitvoer van grondstoffen en eindproducten naar de EG van Azië naar Afrika verschuift.

Besluit

Uit de balans die in dit en het vorige artikel van de eerste overeenkomst van Lomé werd gemaakt, zijn heel wat posi-

20) Lomé Dossier, *The Courier* (speciale uitgave), nr. 31, 1975, blz. 30-31.

21) R. Sharp, op.cit., blz. 31.

22) Verslag van de Commissie, op.cit., blz. 6.

23) Lomé Dossier, op.cit., blz. 31.

24) *New African Development*, augustus 1977, blz. 778.

25) Schriftelijke vraag 773/77, *Pb.*, C 72/78, blz. 7-9.

26) Van Dam, Lomé II, *ESB*, 16 augustus 1978, blz. 815.

27) R. Sharp, op.cit., blz. 32.

28) In het licht van het *Nederlandse memorandum aan de EEG-Raad van Ministers* (doc. S/1380/76, september 1976) kan Nederland misschien een belangrijke katalysatorrol vervullen.

29) *Bulletin EG*, 7-8/78, blz. 20.

30) *Europe*, nr. 2434, 21 april 1978, blz. 7.

31) Van Dam, op.cit.

Nieuwbouw of vernieuwbouw

Vuistregels voor het beleid?

Inleiding

In een artikel in *ESB* van 20 september jl., getiteld: „Nieuwbouw of vernieuwbouw; een optimaliseringsvraagstuk bestuurlijk vertaald” pogen W. L. C. H. M. van den Berg en P. W. A. Veld een operationeel model te presenteren dat bij de beleidsbeslissing om te vervangen of te renoveren als hulpmiddel kan worden gebruikt. Daarbij beperken zij zich tot het micro-economische probleem dat één bepaalde woning moet worden verbeterd of vervangen door een nieuw te bouwen exemplaar van „gelijke omvang”. Als bedrijfseconomisch beslissingscriterium wordt gesteld dat de renovatiekosten niet méér mogen bedragen dan de kosten van het nieuw te bouwen exemplaar verminderd met alle (gekapitaliseerde) netto opbrengsten die de nieuwbouw meer oplevert dan de gerenoveerde woning. In formule wordt geschreven:

$$R \leq N + r + s - \frac{N}{(1+i)^n} - (H+0) \frac{1 - (1+i)^{-n}}{i} \quad (1)$$

waarin:

R = renovatiekosten
r = restwaarde van de te amoveren woningen
s = sloopkosten
N = nieuwbouwkosten

tieve aspecten naar voren gekomen. Maar ook tal van tekortkomingen, zowel inhoudelijk als in de toepassing van de Conventie. De cruciale vraag is in welke mate Lomé II hierin verbeteringen zal brengen.

Naast de opmerkingen die we reeds in het vorige artikel plaatsten, dienen o.i. vooral belangrijke verbeteringen te worden aangebracht inzake de industriële samenwerking. In het bijzonder zijn duidelijke afspraken vereist over een herstructurering van de Europese industrie ten behoeve van de industriële ontwikkeling van de ACS-landen. Een ander belangrijk punt is een forse reële

0 = verschil in onderhoudskosten in het eerste jaar tussen nieuwbouwwoning en verbeterde woning
H = idem, verschil in huur
i = rentevoet
n = periode waarvoor de woning wordt verbeterd.

De periode waarover de kosten/batenvergelijking plaatsvindt (de term n in de formule) wordt door de auteurs gesteld op de termijn vanaf het huidige beslissingsmoment tot het eerstvolgende, vergelijkbare beslissingsmoment. Deze keuze houdt op zich een beperking in, tenzij na de renovatieperiode de woning alleen nog maar door een nieuw exemplaar kan worden vervangen. Is dit laatste niet het geval, maar kan bijvoorbeeld op verschillende manieren, ook volgtijdelijk, worden gerenoveerd, dan moet als referentieperiode de levensduur van de nieuwbouwwoning worden gekozen I).

Gegeven alle termen in het rechterlid van de formule, kan worden bepaald hoeveel maximaal aan een renovatie mag worden uitgegeven, wil het resultaat financieel op hetzelfde neerkomen als nieuwbouw. De wijze waarop en de voorwaarden waaronder de gepresenteerde formule (= het operationele model) is afgeleid, blijven buiten beschouwing. Dit is een belangrijk gemis, omdat juist hier nogal wat beperkingen ten aanzien van de geldigheid worden

vergroting van de EOF-middelen. Tevens dient erop gelet te worden dat hiervoor nieuwe ontwikkelingsfondsen gemobiliseerd worden en dat dit niet leidt tot een loutere verschuiving tussen de diverse uitgavenposten van de lidstaten voor ontwikkelingssamenwerking. Belangrijk zou zijn dat het EOF niet langer meer door bijdragen van de lidstaten zou worden gefinancierd, maar door de Gemeenschapsbegroting (zoals de Commissie en het Europese Parlement trouwens uitdrukkelijk wensen). Verder moet Lomé II waarborgen dat de belangen van de niet-geassocieerde ontwikkelingslanden gevrijwaard blijven en

aangebracht. Daarom zal ik hier kort bij de afleiding van de formule stilstaan.

De veronderstellingen

In beginsel moet uit de volgende mogelijkheden worden gekozen: niets doen, renoveren of vervangen. Maar zelfs onder de door VdB & V opgelegde restrictie ten aanzien van de omvang van de nieuwbouwwoning zal doorgaans nog een scala van mogelijke manieren van renoveren of vervangen reesteren. Elk alternatief met zijn eigen opbrengsten en kostenbeloop. Zonder verdere randvoorwaarden zal dan worden gekozen voor het alternatief met de hoogste netto opbrengst (gekapitaliseerd). Om de relatie tussen renovatie en nieuwbouw verder uit te werken, zullen we ons tot één renovatiekeuze en één nieuwbouwkeuze beperken. De netto meeropbrengst van renoveren (W_R) ten opzichte van „niets doen” kan dan als volgt worden weergegeven:

$$H_R^* - R + RW_R^* - r - 0_R^* = W_R \quad (2)$$

Voor nieuwbouw geldt:

$$H_N^* - N + RW_N^* - r - s - 0_N^* = W_N \quad (3)$$

waarin:

H = huuropbrengst
RW = restwaarde na n jaar
0 = onderhoudskosten.

De asterisk geeft het gekapitaliseerde totaal over n jaar weer.

De onderindices R en N duiden op renovatie respectievelijk nieuwbouw.

* Medewerker van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid.

1) Een uitwerking hiervan treft men b.v. aan in A. H. Schaaf, *Economic feasibility analysis for urban renewal housing rehabilitation*, *Journal of the American Institute of Planners*, vol. 35, nr. 6, 1969, blz. 399-404.

2) Afgezien is van andere opbrengsten- en kostenelementen, zoals bijvoorbeeld subsidies. Deze uitbreiding kan echter eenvoudig worden aangebracht.

dat bijvoorbeeld de ACS-landen niet gecompenseerd worden voor de erosie van hun handelspreferenties.

Kortom, bij de heronderhandelingen van de Lomé-conventie moet de kans worden gegrepen om Lomé II werkelijk uit te bouwen tot een nieuw model voor de internationale economische betrekkingen tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. Wanneer de onderhandelingen zijn afgelopen zullen wij, op basis van de gemaakte balans, nader onderzoeken in hoeverre Lomé II daarin geslaagd zal zijn.

E. A. Mangé

Van (2) en (3) wordt het maximum gekozen, mits W_R en $W_N > 0$.

Voor renoveren volgt dan als voorwaarde:

$$R \leq (N + s - RW_N^*) - (H_N - H_R)^* - (0_R - 0_N)^* + RW_R^* \quad (4)$$

Daarmee komt al direct aan het licht dat r , de huidige waarde van de te renoveren woning, in de formule van VdB & V onterecht is opgenomen: dit element vormt immers een inbreng bij zowel de renovatie als de vervanging, en kan dus bij de resultatenvergelijking (4) achterwege blijven.

Het hanteren van deze formule vereist niet alleen kennis van de renovatie- en nieuwbouwkosten, doch tevens van:

- de (verwachte) lengte van de perioden;
- het (verwachte) beloop van de huuropbrengsten van zowel de nieuwbouw als de gerenoveerde woning;
- het (verwachte) beloop van de onderhoudskosten;
- de (verwachte) restwaarde van de alternatieven, na n jaar.

VdB & V zeggen een *operationeel* model te presenteren en moeten dus plausibele aannamen ten aanzien van deze elementen hebben gemaakt. Laten we nu eens zien welke dit zijn.

• Het verschil in zowel jaarlijkse huuropbrengst als onderhoudskosten wordt over de gehele periode van n jaar constant gehouden. Inderdaad geldt dan voor de gekapitaliseerde sommatie:

$$(H_N - H_R)^* = H (1 - (1 + i)^{-n}) / i \quad (5)$$

$$(0_R - 0_N)^* = 0 (1 - (1 + i)^{-n}) / i \quad (6)$$

• Ten aanzien van de restwaarde is een aantal veronderstellingen gemaakt. De restwaarde van de gerenoveerde woning is na n jaar op nul gesteld, terwijl die van de nieuwbouw na deze periode gelijk gehouden is aan de oorspronkelijke uitgave. Geabstraheerd is derhalve zowel van waardedaling ten gevolge van veroudering als van verandering in de vervangingswaarde. In formule:

$$RW_R^* = 0 \quad (7)$$

$$RW_N^* = N (1 + i)^{-n} \quad (8)$$

Substitutie van de relaties (5) t/m (8) in (4) levert relatie (1) op.

De auteurs zijn kennelijk van een wereld uitgegaan waarin inflatie afwezig is. Op zich zelf is er geen bezwaar tegen het werken in constante prijzen, mits men er zich rekenschap van geeft dat dan ook de disconteringsvoet in reële termen moet luiden. VdB & V zien dit in hun voorbeeld over het hoofd, gezien het feit dat zij een *nominale* rentestand hanteren en maken daarmee een fout die de door henzelf aangegeven „maximale” on-

zekerheidsmarge (zie hierna) overschrijft 3). Zou in het door de schrijvers gegeven voorbeeld een rekenrente van 3% zijn gebruikt, in plaats van de gehanteerde 8%, dan lag het indifferentiepunt voor de renovatiekosten in geval van een levensduur van de gerenoveerde woning van 25 jaar niet bij 64% van de nieuwbouwkosten, maar bij slechts 13% (!).

Erg realistisch zijn de gemaakte veronderstellingen niet. Wat de restwaarde betreft zou een geleidelijke daling gedurende de levensduur de werkelijkheid dichter benaderen dan de constante waarde die nu voor de gehele referentieperiode is gekozen. Een eenvoudige verbetering zou bijvoorbeeld al zijn een jaarlijkse waardedaling met een vast bedrag of met een constant percentage aan te nemen. Ook het constant blijven van het netto huursverschil is niet bijster aannemelijk. Het betekent dat de gerenoveerde woning vlak voor „overlijden” in het n jaar nog even veel opbrengt als de nieuwbouw, *ongeacht* de nog resterende levensduur van de laatste. Aannemelijker is het dan om het verschil in netto huuropbrengst overeenkomstig het verschil in afschrijving te laten toenemen. Welke veronderstellingen voor een bepaalde situatie gepast zijn kan eerst na empirische waarneming worden bepaald. Het onderhavige artikel biedt op dit punt geen enkel houvast.

Conclusie

Van den Berg en Veld hebben zich in hun artikel ten doel gesteld een voor de Nederlandse beleidspraktijk bruikbaar,

operationeel, model te presenteren, dat als hulpmiddel moet fungeren bij de beleidsbeslissing „vervangen of renoveren”. Maar omdat slechts aandacht wordt besteed aan de vervanging of verbetering van een enkele woning, is de betekenis als beleidsmodel beperkt. Zelf wijzen de schrijvers er terecht op dat in hun benadering alleen de financiële aspecten worden belicht en dat sociale elementen buiten beschouwing blijven. Maar zelfs binnen dit beperkte kader wordt met de gepresenteerde formule de werkelijkheid nogal wat geweld aangedaan, afgezien nog van het onterecht opnemen van een van de termen in de vergelijking.

De auteurs zijn zich van een aantal van deze beperkingen bewust, maar denken het effect van de verwaarloosde elementen te kunnen ondervangen door hun uitkomsten te voorzien van een onzekerheidsmarge. Deze zou dan wel eens zo breed kunnen worden dat de praktische onbruikbaarheid van de formule al bij voorbaat verzekerd is. Zolang aan de eis van plausibele veronderstellingen ten aanzien van de verwachte levensduur, het beloop van huuropbrengsten en onderhoudskosten alsmede van de restwaarde niet is voldaan, is van een operationeel model geen sprake.

A. M. Dongelmans

3) Over de samenhang tussen rentestand en inflatie bestaat een uitgebreide literatuur. Voor een empirische studie voor Nederland zij verwezen naar M. M. G. Fase, Bondyields and expected inflation, Amro-Bank N.V., *Economic quarterly review*, september 1972, blz. 5-10.

Naschrift

Een van de traditionele manieren — en ook een van de aantrekkelijkste — waarop de relevantie van een wetenschappelijk tijdschriftartikel tot uiting kan komen is de openbare discussie, die over zo'n artikel kan worden gevoerd. Alleen al daarom zijn de auteurs van het artikel „Nieuwbouw of vernieuwbouw” zeer verheugd over de reactie van A. M. Dongelmans.

De auteurs hebben er naar aanleiding van bedoelde reactie allereerst behoefte aan de nadruk te leggen op de — expliciet beschreven — doelstelling van het model, nl. het bieden van een duidelijk kader, waarbinnen voor alle betrokkenen het beslissingsproces zich dient te voltrekken.

Stellig zijn over de wijze waarop en de voorwaarden waaronder de gepresenteerde formule is afgeleid meer opmerkingen te maken dan wij in ons artikel hebben kunnen en willen doen. Daarbij moet echter bovenbedoelde

hoofddoelstelling niet uit het oog worden verloren. Daarnaast hebben wij gekozen voor het met nadruk expliciteren van de beperkende omstandigheden waaraan het model als geheel is onderworpen.

De auteurs hebben duidelijk gemaakt, dat zij niet de illusie koesteren een perfect model te hebben gepresenteerd. Sterker nog, in het artikel is benadrukt, dat met name met betrekking tot de keuze van bepaalde bandbreedten, een politieke beslissing is vereist. Dit alles neemt niet weg dat het een eerbaar streven is de formule, waarop het model gebaseerd is zoveel mogelijk te perfectioneren. Reacties als die van D. zullen door de auteurs dan ook in dank worden aanvaard en, voor zover dat wenselijk is, worden verwerkt.

Allereerst nog een enkele opmerking bij het karakter van het model. De bedoeling is geweest een kader te bieden waarin een zuiver economische afweging mogelijk is. Daarom ook zijn bijvoorbeeld subsidies niet in de vergelijking

betrokken, omdat daarvan ongetwijfeld een sturing uitgaat waardoor een zuivere afweging niet meer kan worden gemaakt.

D. plaatst een aantal kanttekeningen bij de in de formule gebruikte elementen. In de eerste plaats stelt D. „dat r, de huidige waarde van de te renoveren woning in de formule van VdB & V onterecht is opgenomen”. Wij achten deze kritiek onjuist. De factor r drukt uit de restwaarde van de te renoveren woning en is in de formule opgenomen, omdat de kapitaalvernietiging die bij annerovering optreedt een kostenpost is die niet bij verbetering of „niets doen” optreedt.

Verder heeft D. kritiek op het feit dat ondergetekenden geen of onvoldoende rekening houden met inflatoire invloeden. Wij zijn inderdaad van mening dat de formule op dit punt kan worden verbeterd. Bij een mogelijke verdere ontwikkeling zal daar zeker rekening mee worden gehouden. Wij verschillen met D. van mening als deze stelt, dat bij de contantmaking moet worden uitgegaan van een reële i.p.v. een nominale rentevoet, omdat in de laatste de inflatie is verwerkt. In de praktijk lijkt het ver-

band tussen nominale rentevoet en inflatie echter veel minder sterk te zijn dan D. veronderstelt. Bovendien is het bijna ondoenlijk op een betrouwbare en geldige wijze een reële rentevoet te bepalen. Daarom zouden wij liever de poging willen wagen de andere in de formule opgenomen elementen dynamisch te maken. D. doet daartoe trouwens zelf al enkele waardevolle suggesties. De auteurs willen er echter op wijzen dat dit aspect is voorzien in de opsomming van de beperkingen.

Ook ten aanzien van het gebruik van het model maakt D. een aantal beharzenswaardige opmerkingen. Hij vergist zich echter als hij stelt, dat het model slechts toepasbaar is op het kernproces voor één enkele woning. De auteurs stellen er prijs op deze opmerking te amenderen. Het model is toepasbaar *per project*. Immers, dat is het niveau waarop in het algemeen de beslissing valt.

De opmerking van D. over de beperkte bruikbaarheid van het model, doordat impliciet aangenomen is dat na verloop van de periode waarvoor de woning is verbeterd de woning zou moeten worden afgebroken, is slechts gedeeltelijk juist. De interpretatie moet hier

zijn, dat als regel de woning slechts éénmaal betrokken is in een dergelijk keuzeproces, dus slechts éénmaal dusdanig *ingrijpend* kan worden verbeterd, dat sloop en nieuwbouw werkelijk een alternatief vormt. De auteurs menen, dat dit een veronderstelling is die overeenkomt met de werkelijkheid.

De opmerking van D. dat de restwaarde van een nieuwbouwwoning na afloop van de periode waarvoor de woning zou worden verbeterd op eenvoudige wijze meer realistisch te schatten is door een jaarlijkse waardedaling met een vast bedrag of met een constant percentage aan te nemen, is ons inziens juist. Dit zou een zinvolle bijdrage c.q. verbetering kunnen zijn.

Alhoewel zeker op onderdelen verbeteringen kunnen worden aangebracht zijn wij van mening, dat de kritiek van D. — die wij hooglijk hebben gewaardeerd — de basisgedachte van het gepresenteerde allerminst ondergraaft. Daarnaast zijn een aantal van de gemaakte opmerkingen bij nadere beschouwing niet juist en de overige kunnen in het model worden verwerkt.

W. L. C. H. M. van den Berg
P. W. A. Veld

Boeken nieuws

H.J. van Zuthem: Macht en moraal in arbeidsverhoudingen. Over de persoonlijke verantwoordelijkheid van werknemers, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1978, 188 blz., f. 23,90.

Van Zuthems bedoeling met dit boek is het leveren van een bijdrage aan een — in zijn eigen woorden — boeiende en veelbelovende discussie over ons systeem van arbeidsverhoudingen. Naar zijn mening worden in deze discussie, welke sinds de jaren zestig op gang is gekomen, bepaalde facetten rondom macht en moraal sterk verwaarloosd. Centraal staan in de verschillende verhandelingen de veranderingen in de machtsverhoudingen. Niet alleen het verschijnsel macht bepaalt echter het verloop van de processen in de arbeidsverhoudingen, ook de heersende moraal heeft invloed. Wie over macht spreekt, zegt hij, en het gebruik van macht in relatie brengt met de moraal, komt terecht bij menselijke verantwoordelijkheid. Vanuit de overweging dat zowel de discussie over de industriële moraal als over de menselijke verantwoordelijkheid ernstige tekorten vertoont, komt hij tot de volgende centrale vraag: „in hoeverre geeft ons stelsel van arbeidsverhoudingen blijk van een

privatisering en uitholling van de persoonlijke verantwoordelijkheid van werknemers?”

In het eerste deel van zijn studie behandelt Van Zuthem een aantal meer theoretische aspecten van de relatie tussen macht en moraal. Ook doet hij een poging een schets te geven van de heersende moraal. Dit inzicht meent hij nodig te hebben om in het tweede deel meer begrip te krijgen van de plaats van de persoonlijke verantwoordelijkheid in de ontwikkeling en de praktijk van onze arbeidsverhoudingen. Ten slotte geeft hij in het derde deel een aanzet tot een andere, en naar hij hoopt, betere benadering van het sociale beleid. Een beleid dat tot doel heeft de vergroting van de persoonlijke verantwoordelijkheid van werknemers.

In de loop van zijn boek concludeert Van Zuthem dat de door hem veronderstelde privatisering en uitholling van de menselijke verantwoordelijkheid in de arbeidsverhoudingen inderdaad optre-

den. Hij constateert namelijk dat de werknemers hun aandacht bij de afweging van eigen en andermans belangen verschuiven in de richting van de eigen belangen. Tevens ziet hij een verschuiving optreden van individuele naar institutionele verantwoordelijkheid. Individuele plichten van werknemers worden steeds meer overgeheveld naar de werknemersorganisaties en de overheid.

Hij maakt zich over deze verschuiving ongerust en voert daarvoor een tweetal redenen aan. De eerste is een antropologische reden. Door de genoemde verschuiving wordt de humaniteit van de arbeidsverhoudingen ernstig aangetast. Het is in strijd met de menselijke waardigheid arbeidsverhoudingen te scheppen en in stand te houden, waarin mensen slechts in beperkte mate worden geconfronteerd met de gevolgen van hun handelen. De tweede reden is een maatschappelijke. Wanneer men de spanning tussen eigen belangen en belangen van anderen onttrekt aan de persoonlijke verantwoordelijkheid wordt het vraagstuk van de beheersing van het menselijk gedrag in de arbeidsverhoudingen onoplosbaar. Van Zuthems remedie voor het probleem van de verschuiving is een versterking van de verantwoordelijkheidsmoraal. Dat zou een van de belangrijkste taken binnen het sociale beleid zijn. Mensen moeten leren medeplichtig (in de gunstige betekenis van het woord) te zijn. Daarbij moeten de toegenomen aandacht en begrip voor de belangen van anderen gepaard gaan met de plicht tot participatie. Participatie in de macht,

maar ook participatie in het wel en wee van het bedrijf.

Op het eind van zijn boek spreekt Van Zuthem de hoop uit dat zijn beschouwingen een wetenschappelijke verdienste hebben. Al eerder heeft hij de hier vermelde ideeën aangestipt in andere boeken. Daar gebeurde dat echter slechts terloops. Het is te loven dat hij nu gepoogd heeft deze ideeën wat systematischer te ordenen en uit te werken. Of die poging geslaagd kan worden genoemd is echter de vraag. Want vooral in het meer theoretische, d.w.z. moraalfilosofische en moraal sociologische deel van het boek ontbreekt het nogal eens aan systematiek. Het blijft bij herhaalde lezing een wat wollige en warrige indruk wekken. Argumentatie noch literatuurkeuze lijkt erg dwingend te zijn.

Een tweede bezwaar geldt de onnodige beperking tot de categorie van werknemers. Weliswaar is dit een bekende nadruk in de studie van de Nederlandse arbeidsverhoudingen, maar dat is nog

geen reden om deze eenzijdigheid over te nemen. Vooral niet omdat er een zekere symmetrie in rechten en plichten te onderskennen valt. De plichten van de een zijn de rechten van de ander. Veranderingen in het stelsel van rechten en plichten aan werknemerszijde hebben gevolgen voor werkgevers en overheid. Een rationele keuze voor of tegen Van Zuthems voorstellen is eigenlijk eerst mogelijk bij een uitwerking van die gevolgen.

Dat betekent allemaal natuurlijk nog niet dat het boek geen waarde heeft. Daarvoor bezit Van Zuthem een te grote kennis van het sociale beleid en is hij er te nauw bij betrokken. De waarde zal echter veeleer in het politieke belang ervan liggen. Zowel het CNV als het CDA tonen zich nogal eens gevoelig voor Van Zuthems denkbeelden. Dat moge blijken uit het CDA-rapport over de economische orde *Gespreide verantwoordelijkheid* dat onlangs verscheen.

Wil Arts

Suzan de Kock: Milieuvuiling en milieubeleid economisch bekeken. Monografie Leefmilieu Nu, no. 13, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1977, 140 blz., f. 18,90.

De schrijfster van dit boek is een jonge Belgische econome, die in 1971 het licentiaatsdiploma economie aan de Katholieke Universiteit te Leuven behaalde en zich vooral voor de milieuproblematiek begon te interesseren sedert haar verblijf aan de Universiteit van Oxford in 1974. Na die tijd werkt zij volgens een mededeling op de omslag van het boek aan een researchproject „Juridische en economische problemen van het leefmilieu” bij het Centrum voor Economische Studïen.

Mevr. De Kock kijkt in dit boek naar milieuvraagstukken vanuit de economische theorie. Zij begint met na te gaan hoe het huidige milieuprobleem is ontstaan en met het beantwoorden van de vraag of de milieuvuiling aan een bepaalde economische orde is gebonden. Vervolgens vraagt zij zich af welk sociaal welvaarts criterium als maatstaf zou kunnen worden gebruikt voor het aanpakken van de milieuvuiling. Zij koos voor het Pareto-criterium, maar dan wel in een gewijzigde en aangevulde vorm, ten einde de praktische toepassing ervan te vergemakkelijken en rekening te kunnen houden met verdelingsaspecten.

Volgens deze maatstaf zou een ontwikkeling naar een Pareto-optimum

overeenkomstig de definitie: „een economische situatie wordt telkens beter geacht dan de voorgaande wanneer de winst van de winnaars bij het voeren van een bepaalde politiek groter is dan het verlies van de verliezers”, slechts mogen plaatsvinden indien daaruit geen nadelige gevolgen voor de welvaartsverdeling voortvloeien, tenzij deze door een herverdelingspolitiek ongedaan kunnen worden gemaakt.

Toepassing van dit criterium op het gebied van de milieupolitiek brengt Mevr. De Kock tot de volgende beleidspunten:

- de totale kosten voor het bestrijden van milieuvuiling moeten geringer zijn dan de schade die door deze bestrijding wordt weggewerkt;
- bestrijding van milieuvuiling is slechts verantwoord zolang de marginale kosten ervan lager zijn dan de marginale schade die wordt geëlimineerd;
- de goedkoopste bestrijdingstechnieken moeten worden aangewend;
- de verdeling van de welvaart over de verschillende inkomensklassen en tussen de industrieën onderling mag niet ongelijker worden.

Met deze beleidspunten in gedachten gaat de schrijfster na (hoofdstuk 2) of het principe „de vervuiler betaalt” een goed uitgangspunt is voor het milieubeleid. Daartoe wordt het vergeleken met alternatieve principes, zoals „de overheid betaalt” en „het milieuslachtoffer betaalt”. Zij komt tot de vaststelling dat het principe „de vervuiler betaalt” uit een economisch oogpunt gezien de voorkeur verdient.

Hoe dit principe ten behoeve van het milieubeleid operationeel kan worden gemaakt, wordt in hoofdstuk 3 uiteengezet. Na een bespreking van de voor- en nadelen van de twee methoden van overheidsingrijpen die in de praktijk worden toegepast, t.w. milieubelastingen en milieustandaarden, concludeert Mevr. De Kock dat het invoeren van milieubelastingen als enig beleidsinstrument geen aanbeveling verdient evenmin trouwens als het uitsluitend opleggen van milieunormen. Zij prefereert, zowel om economisch-theoretische als om praktische redenen, een combinatie van milieubelastingen en milieustandaarden.

Wie na bovenstaande summere weergave van de inhoud van de hoofdstukken 2 en 3 nieuwsgierig is geworden naar de overwegingen die Mevr. De Kock tot de uitspraken hebben gebracht die zij in deze hoofdstukken heeft neergelegd, kan behalve in het boek ook elders terecht. Genoemde hoofdstukken zijn namelijk, onder de titel „De vervuiler betaalt, slogan of noodzaak?”, tevens afgedrukt in het *Tijdschrift voor Economie en Management* 1), en wel in een enigszins bekorte, aangepaste vorm en voorzien van wat recenter cijfermateriaal.

In hoofdstuk 4 komen de aspecten van welvaartsverdeling aan bod, met name de effecten die het milieubeleid heeft op de welvaartsverdeling tussen verschillende inkomensklassen en op de relatieve sterkte van industrieën onderling. Op grond van de haar ter beschikking staande informatie stelt de schrijfster o.a. vast dat er in België voor de minst gegoeden en voor enkele zwakke bedrijven een zekere dreiging uitgaat van een streng milieubeleid. Desondanks mag, vindt zij, een politicus niet te vlug noodzakelijke milieumaatregelen opschorten uit angst

1) *Tijdschrift voor Economie en Management*, een driemaandelijkse publikatie van de Faculteit der Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen van de Katholieke Universiteit te Leuven, vol. XXIII, nr. 1, 1978.

gespecialiseerde
boekhandel

J. E. Belinfante

voor uw vakliteratuur
op - ECONOMISCH
JURIDISCH
FISCAAL - gebied

- ook abonnementen op losbladige werken -
KNEUTERDIJK 3 - DEN HAAG - 070 / 65 73 73

voor de negatieve gevolgen ervan voor de inkomensverdeling of voor niet rendabele industrieën. Eventueel nadelige effecten van het milieubeleid op de welvaartsverdeling kunnen namelijk naar haar mening gemakkelijk worden gecorrigeerd, zelfs binnen het kader van de eigenlijke milieupolitiek. In dit verband pleit zij voor een geleidelijke verhoging van de milieubelastingen.

Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan het probleem van de economische waardering van milieuverontreiniging. Eerst wordt de vraag besproken wie de milieuvervuiling moet beoordelen, hoe de problemen van risico en onzekerheid moeten worden behandeld en hoe met de komende generaties rekening kan worden gehouden. Vervolgens wordt aangegeven welke methoden kunnen worden gebruikt voor het evalueren van milieucomponenten. Ten slotte wordt in het kort aandacht geschonken aan een drietal technieken, t.w. de kosten-batenanalyse, de kosten-effectenanalyse en de multi-criteria-analyse, die worden gebruikt om het milieu bij projectevaluaties te betrekken, en aan de „input-output“-analyse als instrument om het milieu in het economische beleid te integreren.

In het zesde, tevens laatste, hoofdstuk worden macro-aspecten van het milieubeleid behandeld, t.w. de gevolgen van het milieubeleid voor de werkgelegenheid, de inflatie en het concurrentievermogen van de Belgische economie. Met nadruk stelt Mevr. De Kock dat het bestrijden van milieuvervuiling niet mag worden uitgesteld, laat staan opgegeven, om op korte termijn arbeidsplaatsen te redden. Eventueel nadelige gevolgen van het milieubeleid voor de werkgelegenheid kunnen naar haar mening worden opgevangen. Ter voorkoming van inflatoire effecten van het milieubeleid pleit zij voor een hervorming van het indexstelsel of — een meer fundamentele aanpak — voor een verruiming van het begrip bruto nationaal product met milieucomponenten. Wanneer het oog wordt gericht op de internationale concurrentieverhoudingen is het enige realistische milieubeleid dat naar de mening van Mevr. De Kock kan worden gevoerd: „zoveel mogelijk het ritme van milieubestrijding bij de handelspartners volgen en op supranationaal niveau strengere milieumaatregelen stimuleren”.

Mevr. De Kock is er m.i. in geslaagd een vrij moeilijke materie op eenvoudige wijze te presenteren. Vooral degenen die zich in korte tijd globaal willen oriënteren omtrent de problematiek die zij heeft behandeld, kan lezing van haar boek worden aanbevolen. De schrijfster benadert haar onderwerpen op een directe wijze, zonder omwegen. Aangezien ook haar stijl bondig is, ziet zij kans in kort bestek veel te behandelen. Soms echter is zij net wat te kort en daardoor niet steeds

even duidelijk. Ik denk hierbij niet aan onduidelijkheid als gevolg van een bepaald woordgebruik (al dan niet samenhangend met de terminologie van Belgische Nederlandstaligen), zoals milieubestrijding i.p.v. bestrijding van milieuvervuiling, onrechtmatig i.p.v. ongerechtvaardigd of onnodig, maar aan onduidelijkheid als gevolg van de beknopte betoogtrant. Voorbeelden hiervan zijn te vinden op blz. 82, 95/96 en 123.

Afgezien van de weinige minder geslaagde passages laat het boek zich vrij snel lezen, ook al is het gekruid met tal van stellingen en uitspraken die erom vragen rustig te worden geproefd met het puntje van de tong. Om er een paar te noemen:

- Het is voorbarig en misleidend te beweren dat de bevolkingsgroei in de Westerse landen moet worden stopgezet en de materiële welvaartstoename moet worden ingedijkt om het milieu beter leefbaar te maken (blz. 16).
- Van nature staat de econoom erg sceptisch, zo niet vijandig, tegenover de invoering van beleidsmaatregelen

Dr. H. de Jager en Dr. A. L. Mok: Grondbeginselen der sociologie. Zevende herziene druk, Stenfert Kroese, Leiden, 1978, 398 blz., f. 24,50.

Nieuwe druk van deze overbekende inleiding in de sociologie. Hoewel grote stukken zijn herschreven is het boek niet wezenlijk veranderd.

Jacques R. Artus en Andrew D. Crockett: Floating exchange rates and the need for surveillance. Princeton, New Jersey, 1978, 42 blz.

Verschenen in de serie „Essays in international finance” van de International Finance section van de Princeton Universiteit (VS).

Bankenboekje 1977/78. Nibe-publicatie, Amsterdam, 1978, 208 blz., f. 16,50.

Dit is de zevende editie van het *Bankenboekje* en is bijgewerkt tot 1 juli 1978. Het boekje bevat zoals gebruikelijk tal van gegevens van de in Nederland werkzame financiële instellingen en organisaties op het gebied van het bankwezen.

Mr. R. L. van de Water: De eenzijdige regeling. Kluwer B.V., Deventer, 1978, 129 blz., f. 27,50.

Dit boek bevat een artikelsgewijs commentaar met praktijkvoorbeelden en jurisprudentie op het Besluit voorkoming dubbele belasting, ook wel de eenzijdige regeling genoemd. Het is ten dele een overdruk van bijlage I van het deel Wet op de vennootschapsbelasting 1969 uit de Fiscale Encyclopedie de Vakstudie (van dezelfde auteur).

die de vrije werking van het marktmechanisme belemmeren (blz. 54).

- Het is een misvatting te denken dat het geld dat men bereid is te betalen voor het milieu een absolute indicator is voor het genot dat men eraan heeft (blz. 71).
- Het is op dit ogenblik onverantwoord een bepaald project met belangrijke milieu-aspecten op basis van kosten-batenanalyses goed te keuren (blz. 102).

Blijkens de literatuuropgave zijn vele belangrijke auteurs voor het schrijven van het boek geraadpleegd. Van de Nederlandse auteurs worden genoemd: Huetting, Nijkamp, Opschoor, Klaassen en Botterweg. Aan laatstgenoemden wordt in het bijzonder aandacht geschonken vanwege hun z.g. schaduwprojectbenadering bij projectevaluatie.

Het boek van Mevr. De Kock verdient zonder twijfel een tweede druk, zeker indien deze dan tevens de neerslag bevat van de voortgezette studie van de schrijfster.

A. de Wit

J. van Brakel: Chemical technology for appropriate development. Delft University Press, 1978, 230 blz.

Het boek is in feite een kritische literatuurstudie. Het geeft een analyse van de z.g. „appropriate technology” en de keuze van produktiesystemen voor minder ontwikkelde landen.

Financieel Memo. Kluwer BV, Deventer, 1978, 71 blz., f. 14.

Deze geheugensteun op financieel-economisch gebied verschijnt 1 à 2 maal per jaar. Het geeft informatie omtrent kerngegevens van de economie, renten, prijzenbeschikkingen, kredieten, investeringspremieregelingen, loonkosten-subsidies, financiële kengetallen, indexcijfers en de WIR en de SIR.

esb

Mededeling

Workshop beleidsvorming stafafdelingen

De Zaanse Stichting voor bedrijfspsychologie en personeelsbeleid organiseert voor in stafafdelingen werkende personen een „workshop”, die tot doel heeft tot een effectieve beleidsvorming van stafafdelingen te komen.

Data: 28 februari t/m 2 maart en 8 t/m 11 mei 1979. Kosten: f. 3.500 (excl. verblijfkosten). Inlichtingen: Drs. C. Roggeveen, Zaanse Stichting, Zaanweg 46, 1521 DL Wormerveer, tel.: (075) 28 42 54.